

Vesna Kesić

Španovica/Novo Selo/Španovica: Znalo se - nije se znalo?¹

W. Benjamin: "To articulate the past historically does not mean to recognize it 'the way it really was'. It means to seize hold of a memory as it flashes up at a moment of danger" (Thesis VI).

Ilustracija: [Paul Klee Angelus Novus](#) (1920) as a symbol of his admixture of historical materialism and messianic time.

U 'posttraumatskom vijeku', u kojem se danas nalazimo, praksa sjećanja i teorija sjećanja tijesno su isprepletene. Mi takoreći promatramo sebe dok se sjećamo. Individualno i kolektivno sjećanje sve se manje shvaćaju kao spontani, prirodni ili sakrosanktni činovi, a sve više kao socijalne i kulturne konstrukcije, koje se vremenom mijenjaju i imaju vlastitu povijest. (Aleida Assmann)

---

¹ Studija slučaja o suprostavljenim sjećanjima na ratove u spomenutom selu u zapadnoj Slavoniji, nastala u suradnji autorice i Documente u sklopu projekta "Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas". Cilj je projekta potaknuti i osnažiti osobne i društvene procese suočavanja s prošlošću koji su nužni preduvjeti za izgradnju održivog mira i stabilnosti u društvu.

I. Uvod

Studija slučaja „Španovica/Novo Selo/Španovica: Znalo se - nije se znalo?“ bavi se istraživanjem memorije o ratnim stradanjima i životu u ratu i miru u selu dvojnog imena: Španovica/Novo Selo, smještenom u blizini gradića Pakrac, tradicionalnog administrativnog i kulturnog središta zapadne Slavonije. Razdoblje koje studija obuhvaća relativno je dugo i traje od nastanka sela, 1886. unutar Austro-Ugarske Monarhije do danas. U tom razdoblju selo je prošlo kroz nekoliko masivnih povijesnih promjena: raspad Austro-Ugarske Monarhije, nastanak i nestanak tzv. prve Jugoslavije (Kraljevine Jugoslavije), kroz Drugi svjetski rat, novu socijalističku Jugoslaviju (SFRJ), rat u kojem se raspala i ta država. Selo je sad već dvadeset i dvije godine (od 1991) u državnom kontinuitetu Republike Hrvatske.

Drugi svjetski rat svjetska historiografija smješta u razdoblje od 1939. do 1945, s ne baš jasno definiranim početkom rata²,

ali jasnim konsenzusom da rat u Evropi završava „bezuovjetnom predajom Njemačke“ Saveznicima u svibnju 1945. U Jugoslaviji je situacija kompliciranija, iako se 8. svibnja 1945, dan ulaska partizanskih jedinica u Zagreb, smatra posljednjom velikom pobjedom nad njemačkim i kvislinškim snagama,³ datum i način predaje ostataka tih jedinica krajem svibnja ostat će trajno mjesto sporova u historiografiji i u političkoj sferi, ali i mjesto podjela među građanima nove države. Nažalost, ne i jedino.

---

² Vidi Jozo Tomasevich: „Rat i revolucija u Jugoslavija 1941 – 1945 (za rat u Jugoslaviji)“, EPH Media d.o.o., Zagreb, 2010.

³ Beograd su snage NOVJ oslobodile još 20. lipnja 1944. godine.

Političke odluke koje su trebale prevladati posljedice ratnih zbivanja u Španovici/Novom selu donosile su se sve do 1948. godine, i kao što će se vidjeti iz ovog istraživanja, nametnuta rješenja nisu selu donijela niti prosperitet, niti garanciju trajnog mira i pomirenje, čak i kad bi dolazilo do normalizacije svakodnevnog života. Traumatske posljedice Drugog svjetskog rata odigrale su važnu ulogu u poticanju, dinamici i karakterizaciji sljedećeg, regionalnog rata kojeg se u svijetu najčešće naziva - rat u bivšoj Jugoslaviji.⁴ U raznim dijelovima bivše države taj je rat poprimao specifična obilježja i podliježe različitim interpretacijama, o čemu svjedoči već i različito nazivlje koje za rat koriste službene historiografije država sljednica, ali i lokalne zajednice unutar tih država. Službeni naziv rata u RH je *Domovinski rat*.⁵ Nacionalistički krugovi najčešće govore o „srpskoj agresiji na Hrvatsku“, a manjinsko srpsko stanovništvo u Hrvatskoj najradije izbjegava podrobniju karakterizaciju rata i govori o „posljednjem“ ili „ovom ratu“ kako bi ga razlikovalo od prethodnog rata. Ili se govori o pojedinim njegovim segmentima i konkretnim ratnim operacijama kao što su *Bljesak* ili *Oluja*. A najčešće svi jednostavno spominju godinu u kojoj se nešto bitno za njih zbilo.

U ovoj studiji koja se primarno bavi upravo tim razlikama u percepciji, iskustvu i kolektivnoj i individualnoj memoriji sudionika i svjedoka razdoblja koje istražujemo, rat će, znakovito, ostati neimenovan, ili će biti upotrijebljen naziv kojeg koriste sugovornici/kazivači i kazivačice, odnosno izvor podataka. U terminima sociolingvistike, o nazivima rata možemo govoriti kao o „praznim“ ili „lebdećim“ označiteljima, jer oni tek u kontekstu dobivaju značenje koje u njih upisuje diskurs.

I Drugi svjetski i ovaj posljednji rat u pakračkoj su regiji proizveli strašna razaranja i velike gubitke u ljudskim životima, imovini i drugim vrijednostima.

⁴ Takav naziv usvojio je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), tzv. Haški sud.

⁵ Naziv "Domovinski rat" potvrdio je Hrvatski sabor Deklaracijom o Domovinskom ratu u listopadu 2000. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/274008.html> (pristupljeno 08.08.2012)

Po tome, nažalost, regija nije jedinstvena. Sličnu sudbinu dijele i drugi dijelovi Hrvatske, naročito tamo gdje je stanovništvo bilo etnički miješano, poput Like, Korduna ili dalmatinskog zaleđa. U gotovo svakom selu u ovom kraju postoje neslužbena spomen obilježja, ploče ili omanji spomenici na kojima su upisana imena žrtava minulih ratova. Većina tih spomenika ne pripada službenoj memoriji, niti su podaci na njima uvijek sveobuhvatni i pouzdani. Službenih obilježja spomeničkog tipa zapravo je začuđujuće malo i svaki pokušaj da se negdje sagradi spomenik posvećen posljednjem ratu izaziva tenzije i kontroverze. Činjenica da je tokom tog rata u zemlji srušeno ili oskrvnuto oko 3000 memorijalnih mjesta posvećenih antifaašizmu i Drugom svjetskom ratu, kao i socijalističkom razdoblju Jugoslavije, vjerojatno priziva na oprez i pokazuje koliko je područje na kojem živimo prostor čestih tranzicija i promjena simboličkog poretka.

I selo čiju povijest istražujemo doživjelo je višekratna preimenovanja: Od svog nastanka, 1886. do 1945. zvalo se Španovica; od 1945. do 1991. Novo Selo, a od 1991. do danas ponovo Španovica. Preimenovanja su bila u funkciji označavanja promjene društveno- političkog poretka i njegovog uklapanja u hegemonijski narativ. Simbolička promjena prethodila je ili slijedila dramatične promjene u stvarnosti koje su uključivale i promjene u etničkom sastavu stanovnika sela. U Španovici su živjeli Hrvati, u Novom Selu Srbi. Danas u Španovici ne živi gotovo nitko.

Kronologija tih promjena sažeto izgleda ovako: Krajem 19. stoljeća, u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, komadić Slavonije, sjeverne regije Hrvatske koju su, kao posljedica ranijih povijesnih migracija, većinski nastanjivali Srbi,⁶ koloniziran je migrantima iz tristotinjak kilometara udaljenog, jugoistočnog, središnjeg dijela Hrvatske - Gorskog kotara. Gorani su mahom

---

⁶ O povijesti srpskih migracija na teritorije današnje Hrvatske vidi: Drago Roksandić: Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813). Vol I-II. Školska knjiga & Stvarnost. Zagreb, 1988

bili katoličke vjere, etnički Hrvati, a njihov govor obilježen snažnim dijalektalnim karakteristikama pod utjecajem susjednog, pograničnog, slovenskog narječja, tako da su svoj jezik nazivali „kranjski“. Razlozi kolonizacije uglavnom su ekonomske prirode i bit će podrobnije objašnjeni kasnije. Selo Španovica se, pogotovo gledano iz perspektive novije povijesti, u multietničkoj monarhiji razvijalo brzo i u mirnom suživotu sa stanovništvom okolnih srpskih sela. Prema nekim zapisima i svjedočenjima, Španovica je bila prosperitetnija, jer su seljani bili vrijedni i sa sobom donijeli domaćinska i zanatska znanja i vještine koji u kraju u koji su pristigli nisu bili poznati. Ipak još iz tog vremena datira metafora o Španovici kao „hrvatskom otoku u srpskom moru“. Sudeći po popisima stanovništva, Španovica je rasla i tokom prvog desetljeća tzv. prve Jugoslavije - Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929), odnosno Kraljevine Jugoslavije (1929- 1941).⁷ Popis stanovništva iz 1910. godine navodi 1289 stanovnika, koliko ih uz oscilacije ima do 1931. Prve zapamćene i zabilježene međuetničke tenzije i povremeni sukobi javljaju se s kulminacijom državne i političke krize Kraljevine Jugoslavije tridesetih godina dvadesetog stoljeća. U početku su to sukobi niske razine, ali s vremenom rastu. Za vrijeme Šestojanuarske diktature koju kralj Aleksandar uvodi 1929. zabilježeni su i prvi oružani incidenti. Prva ljudska žrtva, 1939. godine, kad su se etnički nacionalizmi koncentrirani oko srpsko-hrvatskog pitanja već naveliko razmahali, navodno je bio brat seoskog predsjednik HSS-a. S uspostavom marionetske NDH (10.travnja 1941) selo postaje regionalno ustaško uporište iz kojeg se već tokom travnja i svibnja 1941. širi teror nad srpskim stanovništvom susjednih sela i nad Srbima izbjeglim iz dijelova Bosne na koju se proširila NDH. Do listopada 1942. godine moguće je govoriti o oko 1500 pobijenih stanovnika okolnih srpskih sela.⁸ Nema sumnje da u tim zločinima uz ustaše

⁷ O povijesti Kraljevine Jugoslavije vidi: Dejan Djokic: *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, Columbia University Press (October 5, 2007)

⁸ Tonči Erjavec – "Španovica: kronika nastajanja i nestanka" (Zagreb, Novi Liber, 1992.) str. 115. Erjavec u podacima sakupljenim iz raznih izvora spominje brojku od 1616 žrtava

sudjeluju i Španovčani civili, pripadnici Pripremne bojne. Sporno je, međutim, u kojoj mjeri, pod kojim uvjetima i je li riječ o prisili i prijetnjama, ili o dobrovoljnom sudjelovanju, odnosno stjecanju privilegija koje je ustaški režim nudio za sudjelovanje. Istodobno, kao posljedica tih zločina koji se događaju i u drugim dijelovima NDH, jača i vojno se organizira antifašistički i narodnooslobodilački pokret unutar kojeg će nastati Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ). U okolnim planinama (Psunj, Papuk) formiraju se tokom 1942. prve veće partizanske jedinice koje će kasnije prerasti u slavnu Dvanaestu slavonsku brigadu. Jedna od prvih većih oružanih akcija u kojoj je sudjelovalo oko 1700 partizana bio je pohod na selo Španovicu, 4. i 5. listopada 1942. Pohod je dijelom motiviran kao odmazda za prethodne zločine nad srpskim življem, iako se iz postojeće dokumentacije vidi da to nije bio strateški cilj napada na Španovicu.⁹ Selo je tom prilikom najvećim dijelom razrušeno i spaljeno, a stanovnici rastjerani ili deportirani u okolna sela i gradove. Bilo je i ljudskih žrtava. Španovčani danas barataju brojkom od 73 identificirane žrtve, iako službena statistika, kao ni za žrtve ustaškog režima, nikada nije objavljena. Od tada do konačnih savezničkih i lokalnih pobjedničkih operacija 1945. godine u selu i okolici izmjenjivali su se ratni okršaji i prevlast partizanskih, ustaških i njemačkih snaga, a selo je ostajalo nenastanjeno. Uspostavom jugoslavenskih komunističkih vlasti, 1945., selo je odlukom Okružnog narodnog odbora - tijela lokalne vlasti koje je sprovodilo odluke centralne komunističke vlasti - preimenovano u Novo Selo, a do 1948. nastanjeno srpskim stanovništvom iz BiH i drugih dijelova Hrvatske. Najčešće su to bile obitelji čiji su domovi razoreni tokom ustaške vladavine, ali dijelom su to bili i kolonisti iz poznatih „vlakova bez voznog reda“. Nigdje u literaturi, kao niti na povijesnim forumima

---

fašističkog terora u srpskim selima oko Španovice. Slavko Goldstein u pogovoru te knjige spominje broj od 1500 žrtava koji se odnosi na razdoblje 1941/42. Ibid., str.250.

⁹ Dokumentacija i o ustaškim, kao i o partizanskim, političkim i vojnim odlukama i akcijama, i to iz oba izvora, ustaškog i partizanskog, nalazi se u zbirci dokumenata "Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini (RNOPP)", Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1970.

nije točno identificiran dokument („dekret“) kojim je nastalo stanje formalizirano, odnosno odlučeno da se Španovčani ne smiju vratiti u svoje selo. Navodno je to napravljeno uz znanje Vladimira Bakarića, tadašnjeg šefa KPH. Prema dokumentiranom svjedočenju Tončija Erjavca, Španovčanima je povratak zabranjen neovisno o tome jesu li kao pojedinci sudjelovali u ratnim zločinima, za koje ionako nikome nije suđeno, ili su čak bili u partizanima. Imovina Španovčana je temeljem Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji iz 1945. (Slavonski list, br. 64.) koji je, uz nacionalizaciju veleposjeda i crkvene imovine propisivao i oduzimanje imovine „izdajnicima i narodnim neprijateljima“, razdijeljena novo naseljenom srpskom stanovništvu, a veći obradivi posjedi predani su u zadrugu. Zakon je, doduše, predviđao sudski postupak konfiskacije, ali ti postupci nikada nisu vođeni, već su imanja raspodjeljivana temeljem odluka lokalnih „komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju.“¹⁰ Španovčani su ostali živjeti rasuti po obližnjim selima i gradovima regije, mnogi su emigrirali u druge, često udaljene dijelove svijeta, Ameriku, Kanadu, Australiju.

Prema svjedočenju mnogih mojih sugovornika i sugovornica u razdoblju od 1948. do 1990. u Jugoslaviji – živjelo se mirno. Suživot među Srbima i Hrvatima je obnovljen, etničkih tenzija nije bilo, barem ne na vidljivoj površini. No Novo Selo i njegova povijest, kao i sudbina Španovčana, bili su tabu tema o kojoj se nikada nije govorilo javno. Rijetko, uvijek potihom, i u obiteljima Španovčana, svjedočit će moji kazivači.

Političke promjene koje su, unutar šireg konteksta urušavanja tzv. Istočnog bloka i socijalizma, započele krajem osamdesetih, u Jugoslaviji su 1990. završile višestranačkim izborima u federalnim jedinicama - republikama. Napetosti unutar političkih elita i između republičkih rukovodstava koje postaju vidljive još od smrti Josipa Broza 1980. godine, u novim okolnostima dostižu kulminaciju. Na izborima, u većini federalnih jedinica, a naročito izraženo u

---

¹⁰ Tonči Erjavac, cit. djelo, str. 169.

Hrvatskoj i Sloveniji, pobjeđuju novoformirane političke stranke, koje teže stvaranju samostalnih država. Jedino u Srbiji pobjeđuje navodna jugoslavenska opcija na čelu sa Slobodanom Miloševićem koja teži zadržavanju statusa quo i/ili, u slučaju raspada Jugoslavije, pretendira na teritorije drugih republika. Važno je napomenuti da i JNA, nakon prvobitne zbunjenosti, prilazi Miloševiću i njegovim snagama.

Praćena zapaljivom nacionalističkom i ratnohuškačkom retorikom političara i medija, ekonomska i politička tranzicija u Jugoslaviji je vrlo brzo, još i prije prvih oružanih sukoba, na površinu izvukla nerazriješenu prošlost i neprorađene traume Drugog svjetskog rata. Političke i intelektualne elite instrumentaliziraju traumatičnu prošlost za svoje političke i ekonomske ciljeve. Pakrac i njegova okolica postali su jedno od žarišta etničkih napetosti i, baš kao i 1941. dolazi do prvih oružanih incidenata koji su ubrzo prerasli i u ratne sukobe između JNA i vojno-policijskih jedinica Republike Hrvatske. Prvi udar JNA i paravojnih srpskih jedinica početkom ožujka 1991. zaustavile su hrvatske policijske snage kojima su se pridružili pakrački dobrovoljci. Linija razdvajanja dviju strana išla je kroz središte grada Pakraca, pri čemu se srpsko stanovništvo koncentriralo u istočnom, a hrvatsko u zapadnom dijelu grada. U sljedećem okršaju, krajem 1991, srpske snage i JNA povlače se pred hrvatskima sa dijela teritorija kojeg su do tada kontrolirale. Srpsko se stanovništvo povuklo s paravojnim srpskim jedinicama i JNA prema Bosni i Srbiji. U tom povlačenju napušteno je i Novo Selo. Jedan od prvih akata hrvatske vojne nadmoći i uspostavljanja teritorijalne vlasti 1991., bilo je preimenovanje Novog Sela u njegovo prvobitno ime - Španovica. U javnosti se tim povodom oglasila i Katolička crkva, odnosno njen poglavar, kardinal Kuharić, koji je u veljači 1992. u Bjelovaru vodio sprovod poginulim hrvatskim braniteljima. U prigodnom govoru, emitiranom na nacionalnim radio stanicama, kardinal je spominjao isključivo hrvatske žrtve i mučenike u ovom i u prethodnom ratu te najavio skorou obnovu katoličke crkve

u Španovici.¹¹ Čitava povijest Španovice/Novog Sela zgušnjava se u metaforu o "jugo-komunističko-četničkim" žrtvama – Hrvatima. Nitko više ne spominje žrtve ustaškog terora iz 1941/42., niti se pita o sudbini srpskih izbjeglica civila. Kao što su svojedobno svi Španovčani proglašeni ustašama, tako sada svi Srbi postaju četnici.

Rezolucijom UN-a br. 743 područje je zbog trajne opasnosti od oružanih sukoba proglašeno zaštićenom zonom koju oko zatečene linije razdvajanja nadzire UNPROFOR. Na srpskoj strani u međuvremenu je uspostavljena vlast SAO Krajine. Španovica, koja se također nalazi na samoj crti razdvajanja, ostaje pusta. S vojno-polijskom operacijom *Bljesak*,¹² u travnju 1995. uspostavljena je vojna i administrativna vlast Republike Hrvatske nad čitavim područjem Zapadne Slavonije. Preostali srpski civili se u izbjegličkim kolonama povlače iz tog dijela SAO Krajine prema Bosni i Srbiji, a Španovčani trijumfalno najavljuju svoj povratak na djedovinu. Nova država obećaje im svu potrebnu pomoć oko povratka i kompenzaciju za gubitke pretrpljene u razdoblju „jugokomunističkog terora“, sintagme koja, diskretno, više ne podrazumijeva samo razdoblje SFRJ, nego i antifašistički otpor u Drugom svjetskom ratu. I obnova crkve i vraćanje Španovčanima otete imovine trebali su snažno obilježiti hrvatski suverenitet i kompenzaciju za sve povijesne nepravde koje su Španovičani, sada već metafora za "sve-hrvatsku žrtvu", pretrpjeli.

Danas, pored tragova temelja katoličke crkve, koje su 1996. otkopali sami Španovičani i raščistili staro španovačko groblje, stoji oko 4 metra visoko raspelo sa crkvenim zvonom, kojeg je 1996. na praznik Duhova blagoslovio sam kardinal Kuharić. Nedaleko od raspela, 1999. godine je podignut veliki mramorni spomenik s imenima svih 398 Španovčana poginulih i nestalih u

---

¹¹ Crkva nije rušena 1942. prilikom partizanskog napada, već 1947. po nalogu Kotarskog narodnog odbora Pakraca.

¹² Vidi: Bjelajac, Mile; Žunec, Ozren (2009). "The War in Croatia, 1991–1995". In Charles W. Ingraio; Thomas Allan Emmert. *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. Purdue University Press, (February 15, 2009)

razdoblju od 1939. do 1948. Zajednička grobnica 73 Španovčana koji su stradali prilikom partizanskog napada na selo 1942. obilježena je posebno, malim spomenikom na obližnjem mjestu. U istom kompleksu obnovljen je i omanji vatrogasni dom, koji je pretvoren u memorijalni centar i služi kao okupljalište za dva praznika koje Španovčani obilježavaju: tradicionalni blagdan Duhova u svibnju i dane partizanskog napada na selo 1942. u listopadu. Tragovi gotovo polustoljetnog (od 1945. do 1992) bivanja Srba na tom mjestu postali su nevidljivi.

Čin preimenovanja simbolički je čin kojim se briše prošlost i označava novi početak. Takva su preimenovanja redovito u funkciji zaposjedanja prošlosti, odnosno politike zaborava i sjećanja koja se primjenjuje po diktatu vladajuće državne politike i službene verzije povijesti. Na drugoj strani skale, čin imenovanja otkriva i otoke lokalne, grupne memorije koji se ne uklapaju u službenu povijest. Moji sugovornici, svjedoci i suvremenici povijesnih zbivanja, u svojoj osobnoj leksici upotrebljavali su različite nazive i za selo i za rat. Njihov je vokabular, kao i njihovo pamćenje, uvjetovan iskustvom rata i stranom na kojoj su se u njemu zatekli. Ili odabrali da budu.

Kako se ovo istraživanje bavilo sjećanjima, a ne utvrđivanjem povijesnih činjenica ili istina, i ime sela u tekstu upotrebljavat ću varijabilno: kad citiram sugovornike, koristim ime koje su oni upotrebljavali, kad govorim o povijesti sela, koristit ću naziv koji je u to vrijeme bilo u službenoj upotrebi. Za sadašnjost koristim aktualno službeno ime sela – Španovica.

O uzrocima i dinamici ratovanja na području bivše Jugoslavije ispisana je solidna biblioteka.¹³ Nacionalistički regionalni mediji i nacionalističke elite bili su skloni u uzroke krvavog raspada Jugoslavije upisivati i „vjekovnu etničku mržnju i sukobe“, hegemonističke politike pojedinih režima, teritorijalne pretenzije i ideologije državnih tvorevina u kojima nacionalno pitanje nije bilo

---

¹³ Kao izvorepodataka i literature vidi: Misha Glenny: The Fall of Yugoslavia, Penguin Books; Third Edition, Revised edition (September 1, 1996)

adekvatno riješeno (obje Jugoslavije). Naglašavane su fundamentalne kulturne, političke i povijesne razlike između naroda koji nastanjuju regiju i njihovih političkih povijesti. Realistička historiografija i politologija navode višestruke strukturne, povijesno-političke i ekonomske razloge ratova u Jugoslaviji,¹⁴ dok najnovija generacija lijevih aktivista i antikapitalističkih teoretičara pokušava u potpunosti anulirati utjecaj regionalnih politika i specifičnost konteksta, i uzroke raspada Jugoslavije i ratova pripisati isključivo globalnim težnjama svjetskog kapitalističkog poretka¹⁵. I historiografija i politička teorija još će se dugo baviti temom raspada Jugoslavije, no kako god bilo, ratovi u bivšoj Jugoslaviji odvijali su se po razdjelnici etničke pripadnosti, nacionalne državnosti i borbe za teritorije novonastajućih nacionalnih država. Povijest Španovice/Novog Sela i drugih naselja u tom i nekim drugim dijelovima Hrvatske, obilježena je etničkom pripadnošću i poviješću međuetničkih odnosa koji su prolazili kroz razne mijene i transformacije. No priroda tih odnosa – to je dijelom i spoznaja proizašla iz ovog istraživanja – mnogo je više bila rezultanta šireg nacionalnog, regionalnog, pa i globalnog konteksta, nego li nekih imaginarnih vjekovnih tenzija i konflikata na lokalnoj razini. No ti odnosi niti su jednoznačni, niti jednostrani. Etnički identiteti i akumulirane povijesne traume, potiskivana, mistificirana ili falsificirana memorija, bili su onaj faktor čijom manipulacijom su tranzicije i sukobi na lokalnoj i regionalnoj razini pretvarani u krvavi višak povijesti. Uzmemo li u obzir duga razdoblja mirnog i kooperativnog suživota, u kojem npr. etnički miješani brakovi nisu bili ni iznimka, niti nešto neobično – postavlja se pitanje kako je moguće takvo produktivno i normalno ljudsko stanje tako brzo pretvoriti u čistu suprotnost, u mržnju i destrukciju?

---

¹⁴ Vidi, npr. Woodward, Susan, L. - "Balkan Tragedy: Chaos & Dissolution after the Cold War",

¹⁵ Takve "teorije" koje se, prilično neosmišljene, sve češće čuju na različitim lijevim forumima o Balkanu, djeluju podjednako redukcionistički pa i problematično kao i nacionalističke kulturalno-političke teorije, jer zanemaruju i aboliraju odgovornost lokalnih politika i političkih elita i mehanizme djelovanja tih politika na regionalne narode i cjelokupno pučanstvo.

Kao što je već rečeno, predmet ovog istraživanja nisu događaji iz novije ili starije ratne i tranzicijske prošlosti, nego pamćenje i dinamika individualnog i kolektivnog sjećanja na traumatične događaje iz te prošlosti. Nije dakle riječ o pokušaju da se ustanove, potvrde ili korigiraju neke činjenice i okolnosti, već da se pokuša razumjeti što sve utječe na recepciju tih zbivanja i način na koji će biti zapamćena i prepričavana. Zanimalo me kako se memorija stvara, mijenja i funkcionira na lokalnoj razini, u kakvom je odnosu ta fragmentarna i neslužbena memorija s onom koju označavamo kao „službenu“, to jest od strane državnih institucija instaliranu memoriju koja, verificirana kroz historiografiju, funkcionira kao službena povijest. Unutar lokalne i fragmentirane memorije poseban su predmet interesa bile razlike u sjećanjima nastale kao posljedica pripadnosti različitim etničkim skupinama koje su se, kao i pojedinci unutar njih, tokom proteklih ratova našle na suprotstavljenim stranama. Nisu nužno svi pripadnici iste etničke skupine bili na „istoj strani“. Ali kao što su oba rata koja su poharala ovaj kraj u 20. stoljeću imala snažno nacionalističko i etničko obilježje, tako se i pamćenje o ratnim zbivanjima formiralo pod utjecajem etničke pripadnosti.

Ova studija slučaja rađena je unutar šireg projekta suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj i na području bivše Jugoslavije¹⁶ u kojem se istražuju uzroci i posljedice ratovanja, dokumentiraju ratni zločini i povrede ljudskih prava i sakupljaju sjećanja (usmena povijest) sudionika i svjedoka, napose žrtava kršenja ljudskih prava. No prema mom iskustvu, suočavanje s prošlošću, kao koncept i kao praksa, nailazi na najveće probleme tamo gdje se odmiče od „objektivnih“ postupaka - kao što su prikupljanje provjerenih, dokumentiranih podataka (činjenica) ili ispravljanje nanesenih nepravdi primjenom kaznene, retributivne pravde. Memorija, međutim, nikada nije ni istinita niti objektivna. Kad pokušavamo „suočiti“ pojedince ili grupe čija se sjećanja dramatično

---

¹⁶ Documenta: Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas

razlikuju i koji su oko tih sjećanja rekonstruirali i osmislili svoje živote, nailazimo na ogromne, često nesavladive probleme. Uz problematičan pojam „istine“, prisutna je i opasnost da to suočavanje vodi u novu traumatizaciju, pa čak i produbljuje postojeće i stvara nove tenzije. S druge strane, suočavanje s prošlošću koje je obavljeno na razini objektivnih postupaka rijetko utječe na subjektivnu memoriju. Ili je za to potrebno jako dugo vrijeme.

O mogućim postupcima suočavanja konfliktnih memorija i njihovom potencijalnom učinku na prevladavanju traumatske prošlosti bit će riječi u zaključnom poglavlju ovoga rada. Pokušat ću izvući pouke iz lokalnih iskustava, ali i usporedivih situacija u drugim dijelovima svijeta.

II. Okvir za sliku i za priču

Selo Španovica smješteno je na glavnoj regionalnoj prometnici, cesti Pakrac – Požega, 12 km od Pakraca kojemu selo tradicionalno konvergira svojim životnim funkcijama.¹⁷ U Pakracu danas živi vjerojatno najveća skupina Španovčana i njihovih potomaka okupljenih u istom prebivalištu. Ostali su rasuti po regiji, širom Hrvatske i po svijetu. Stoga i uvod u ovu studiju slučaja počinjem s opisom trenutnog izgleda tog gradića na sjeveroistoku Hrvatske. Tokom posljednjeg rata (1991-1995) grad je bio podijeljen na „srpski“ i „hrvatski“ dio, a linija podjele išla je samim središtem grada, stotinjak metara od katoličke i neposredno uz pravoslavnu crkvu.

Dan danas, 18 godina nakon završne ratne operacije Bljesak (1995), dijelovi grada ostavljaju dojam da njime još odjekuju udari granata i ratne sirene. S glavne prometnice, preko mosta nad rječicom Pakrom, ulazi se ravno u centar

---

¹⁷ Administrativno, zbog potreba izbornog, ali i etničkog inženjeringa, nakon višestranačkih izbora i pobjede HDZ-a, bivši kotar Pakrac je ukinut i pripojen Požeško-slavonskoj županiji, čime je Pakrac izgubio upravne ovlasti koje je ranije imao kao centar sub-regije. Od Pakraca do županijskog središta Požege, cestom na kojoj se nalazi i Španovica, danas ne vozi niti jedna redovita autobusna linija.

grada. Prvo što će putnik namjernik uočiti su ruševine dviju najvećih zgrada u gradu. Fasada jedne od tih zgrada, od koje su preostali samo granatama izbrazdani vanjski zidovi, po nekim arhitektonskim detaljima odaje tragove regionalne secesije. Kuća Gregurić, kako ju danas više nitko ne naziva, izgrađena je 1907. godine u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, kao tipičan primjerak tadašnje građanske arhitekture. Stare fotografije pokazuju da je izvorno bila građena u baroknom stilu. Secesijski elementi dodani su kasnije, ne zna se točno kada i kako. Danas je unutrašnjost zgrade zarasla u divlje raslinje koje nadvisuje srušeno krovništvo, a granje se kroz prozorske otvore širi prema ulici.

Prizor je dostojan metafizičkog slikarstva. Kao da je fragment neke *De Chiricove* slike iz umjetničke imaginacije prenesen u stvarnost da bi nas trajno podsjećao na realne strahote posljedica ratnog ludila. Kod nesviklog promatrača čuđenje će izazvati prolaznici koji više ne obraćaju pažnju niti na devastirani urbani krajolik, niti na realnu opasnost koja im prijete jer je ruševina od ulice i nogostupa odvojena samo improviziranom, niskom drvenom ogradom koja tamo stoji od prvih razaranja grada, ranih devedesetih godina prošlog stoljeća, pa je i sama već istrošena i iskrivljena od trajanja i vremenskih nepogoda.

Za stanovnike Pakraca zaostale ruševine postale su svakodnevice, iako je život uz posljedice rata, barem prividno, normaliziran. Nekad ljupki barokno-secesijski gradić postao je prizorište višeslojne akumulacije povijesnih prevrata i pripadajućih im trauma.

U neposrednoj blizini kuće Gregurić, odmah uz rijeku Pakru, nalazi se još jedan nesanirani kompleks zgrada. Ovoga puta nije riječ o starijoj zgradi s obilježjima devetnaestostoljetnih arhitektonskih stilova, već o tipičnom primjerku arhitekture socijalističkog modernizma iz šezdesetih ili sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Zgrada je razrušena u manjoj mjeri, ali očigledno pusta i devastirana dugogodišnjom neuporabom. Na pročeljima obje zgrade zaostao je

logo „**Budućnost**“, ispisan rukopisnim slogom, kakav se u to vrijeme često koristio za nove trgovačke centre što su tih godina počeli nicati širom Jugoslavije. Natpis je danas plave boje, no fotograf, kroničar propasti *Budućnosti*, upozorio me da je izvorno bio crven.¹⁸ Vremenske nepogode isprale su i tragove socijalističkog potrošačkog optimizma. Trgovački centri i razni drugi pokazatelji nove orijentacije socijalističke privrede prema tržišnoj ekonomiji - sportske dvorane, nove kino dvorane, ali i radnička sveučilišta, industrijski pogoni i glomazni stambeni blokovi - označavali su napredak i novi optimizam. Simbolički su, međutim, ostajali zatočeni u soc-realističkoj semantici, što se razaznaje po nazivlju takvih objekata: *Budućnost*, *Napredak*, *Narodni magazin* i slično. Jugoslaveni su tada počeli entuzijastično kročiti u svijet tržišta i konzumerizma, zadržavajući jednostranački, centralizirani politički sustav. Nismo imali višestranačku demokraciju, niti tradicionalne političke slobode i prava,¹⁹ ali smo uz povremene krize, nestašice i suženi asortiman potrošnih roba imali socijalnu i ekonomsku sigurnost. Imali smo i pasoše s kojima smo mogli putovati po čitavoj Evropi i najvećem dijelu ostatka svijeta. Zbog svega toga smo se možda osjećali bolje i „slobodnije“ od građana drugih socijalističkih zemalja. A ipak nas ništa nije sačuvalo od katastrofalne tranzicije koja je Jugoslaviju zahvatila s valom globalnih promjena s kraja osamdesetih. A još manje od tragičnog raspleta vlastite političke i povijesne drame.

Prvo pitanje koje se nameće uz ovaj prizor središta Pakraca glasi: Zar je vlast u ovom gradu toliko nesposobna, glupa ili naprosto nemarna da već 18 godina niti ne pokušava sanirati ratno zgarište koje ozbiljno ugrožava prolaznike kroz centar grada? Odgovor na to pitanje, barem onaj najopćenitiji, zna gotovo svaki

---

¹⁸ Foto-zapisi Bojana Mrđenovića o propasti "Budućnosti" dostupni su ovdje: <http://pogledaj.to/arhitektura/%E2%80%9Ebuducnost%E2%80%9C-kao-testament-sadasnjosti/> (pristupljeno 15.05. 2013)

¹⁹ Vjeroispovijest je u SFRJ bila slobodna, ali je Crkva bila striktno odvojena od države sa limitiranim pristupom javnosti.

stanovnik Pakraca: zapelo je oko rješavanja vlasničkih pitanja i stečajnog postupka. Privatizacijom su nekad društvena poduzeća, pravi mali lokalni divovi i pokretači razvoja, prešla u privatno vlasništvo. Nekad zbog „više sile“ ekonomske tranzicije, ali vrlo često i zbog interesa novih vlasnika čiji su prioritet bile nekretnine i atraktivne lokacije, a ne osnovna djelatnost, poduzeća su propadala, prelazila iz ruke u ruku, a nitko, ni javna vlast, niti novi vlasnici nisu bili zainteresirani da saniraju ruševine. Aktualni vlasnik Budućnosti tvrdi da je on zainteresiran za pokretanje osnovne djelatnosti, maloprodaje, ali da to ne može zbog neprovedenog stečaja. Točno stanje stvari je gotovo nedokučivo, ali ipak ostaje gorak osjećaj nesposobnosti vlasti da izađe na kraj s tako elementarnim stvarima kao što je vlasništvo i sigurnost građana.

Iz Pakraca, uglavnom pustom lokalnom prometnicom, prema središtu županije, Požegi, stižemo do sela Španovica. Turistički vodiči reći će vam da je u tom kraju na relativno malom prostoru prisutna velika geografska i bioraznolikost. Slavonijom se prostiru ravnice s livadama i plodnim njivama, na sjeveru županije uzdiže se planinski lanac čije podnožje krasi nadaleko poznati vinogradi, rasprostranjeno je stablo hrasta, čiji neki primjerci broje do stotinjak godina, a viši dijelovi su obrasli gustom bjelogoričnom i crnogoričnom šumom. Takvom opisu odgovara i krajolik Španovice/Novog Sela, koje se naizgled ni po čemu ne razlikuje od drugih sela u regiji. Selo je smješteno uz glavnu lokalnu prometnicu uz koju se, u dužini od nekoliko kilometara, nižu kuće, (tzv. naselje u nizu), najčešće jednokatnice, eventualno dvokatnice. Oko njih su okućnice s „baščom“ i s improviziranim staništima za domaće blago, svinje i perad. U normalnim vremenima većina domaćinstava može samostalno zadovoljiti vlastite potrebe za mesnim i poljoprivrednim proizvodima. Kuće su od ceste odijeljene prokopom, „jarkom“ koji služi za otjecanje površinskih, ali i otpadnih voda domaćinstava, uključujući one iz nastambi za životinje. Još i danas, vozeći tim cestama noću, naići ćete na biciklistu bez svjetlosnih oznaka,

pregažene mačke, čak i pse, a iz životinjskih nastamba se i u svježoj zimskoj noći širi neugodan vonj.

No dok su u Pakracu, gradiću koji je do 1990. imao do 9000 stanovnika, a sada ih ima oko 4000, slojevi povijesti vidljivi na prvi pogled, selo Španovica malo toga odaje na prvi pogled. Ne razlikuje se od okolnih srpskih sela koja su u posljednjem ratu doživjela istu ili sličnu sudbinu razaranja i raseljavanja. Većina je zgrada obnovljena, što se razaznaje po građi od crvene cigle, jer je to sloj do kojeg je sredstvima međunarodne zajednice financirana građevinska rekonstrukcija razorenih domaćinstava. Ostatak su trebali financirati sami seljani uz pomoć lokalne samouprave. Neke zgrade preživjele su rat bez većih tragova rušenja, a ponegdje još stoji neka "stara ruševina" zrasla u gusto raslinje. Ponešto nam govore i grafiti na javnim zgradama. Tako na španovačkom društvenom domu stoje dva velika napisa: "Oteto je proketo" potpisan inicijalima T. E. (Tonči Erjavec) i "Sabore, vrati nam Španovicu". Prizori otkrivaju nerazriješene odnose odlazaka, izbjeglištva, povrataka i vlasništva. Prije Drugog svjetskog rata Španovica je, uz Pakrac i Lipik, bila najveće naselje u pakračkom kraju, po posljednjem raspoloživom popisu stanovništva iz 1931. bilo ih je 1285, a 1948., kao i početkom devedesetih, u Novom Selu, gdje je u međuvremenu došlo do potpune izmjene etničkog sastava, bilo je manje od tristo žitelja. Kao ni u mnogim drugim okolnim srpskim selima, ni u hrvatskoj Španovici se danas više ne živi. Prema popisu stanovništva iz 2001. g. Španovica je imala 32 stanovnika, a 2011. - 23. U selu stalno boravi desetak starijih bračnih parova, povratnika srpske nacionalnosti itri hrvatske obitelji. Jedni su povratnici iz Austrije, u jednom stanu živi jedna sama žena koja je živjela i u Novom selu, a samo je jedno seosko imanje obnovljeno i održavano u funkciji seoskog i lovnog turizma. Kao što kaže njegov vlasnik, Španovčanin njemačkog, "folksdojčerskog" podrijetla, dijelom to radi zbog želje za povratkom na djedovinu, a dijelom – iz inata. No i njegova obitelj živi u Pakracu.

Promatrajući Španovicu, teško se je oteti patetičnom dojmu o sudbinskom srazu nepromjenjivih prirodnih ljepota, ruralnog života koji odolijeva modernizaciji i nestabilnosti koju su ovdje kroz stoljeća stvarali povijesni prevrati. Dok osnovna konfiguracija sela i način seoskog života naizgled nisu doživjeli veće promjene možda i cijelo stoljeće, ili barem od vremena socijalističke „elektrifikacije“, intervencije u memoriju djeluju kao znak upozorenja na nestalnost i diskontinuitet života u ovome kraju.

III. Rašomon pamćenja: metodologija

Sjećanje je proces podložan promjenama i na osobnoj i na kolektivnoj razini. Individualno sjećanje mijenja se pod utjecajem novih događaja koji konfiguriraju pamćenje na proterle događaje, kao i pod utjecajem niza drugih psiho-socijalnih faktora. I individualno i kolektivno pamćenje mijenja se i preslaguje pod utjecajem poretka iz prošlosti, sadašnjosti i formirane vizije budućnosti. Svako je kolektivno pamćenje u uzajamnom odnosu s dominantnom politikom sjećanja, koja sadrži i politiku zaborava, odnosno namjernog potiskivanja ili izbacivanja iz hegemonijskog narativa onih priča koje se u taj narativ ne uklapaju. Ta politika sjećanja i zaborava ne mora nužno biti kontrolirana od strane centralne države i njenih institucija, iako baš u Pakracu svjedočimo i eklatantnom primjeru transmisije službene memorije. Tamo je, naime, započeo projekt terenske nastave o Domovinskom ratu za osnovnoškolce²⁰ u kojem sudionici Domovinskog rata prepričavaju i tumače događaje u kojima su sudjelovali. Na politiku sjećanja i zaborava utječu i lokalne političke ili etničke elite, ili neke druge referentne grupe. Državna

---

²⁰ Vidi: <http://www.034portal.hr/clanak.php?id=4846> (pristupljeno 15.05.2013)

politika i službena memorija okvir su kojem se lokalne politike sjećanja prilagođavaju, prihvaćanjem ili odupiranjem.²¹

Ovaj, kao i svaki pokušaj rada sa sjećanjima, sadrži nekoliko inherentnih proturječja. S jedne strane, samo je pamćenje varljivo i „neuhvatljivo“, iz kojeg god mu rakursa prilazili. Relativno egzaktne znanosti, poput neurologije i kognitivne psihologije, ustanovile su da sjećanja spadaju u nešto „najprolaznije i najnepouzdanije što postoji“,²² a ipak su ona jedno eminentno ljudsko svojstvo bez kojeg ne bi bio moguć ni osjećaj osobnosti, niti individualni i kolektivni identiteti, kao ni međuljudska komunikacija. Rasprave o individualnom i kolektivnom pamćenju - prioritetima i razlikama među njima - traju kroz čitavo dvadeseto stoljeće i ponekad nalikuju na skolastičku raspravu o kokoši i jajetu. Kolektivno sjećanje je u racionalističkoj tradiciji često bilo podvrgnuto kritici i tumačeno kao ideološki konstrukt – manipulativno nametanje sugestivnih slika, narativa, rituala i artefakata poput spomenika i sličnih memorabilija, u funkciji stvaranja „lažne svijesti“, i konstituiranja i održavanja političkih, vjerskih i etničkih zajednica poput nacije i države. Jedan od prvih suvremenih teoretičara pamćenja, francuski sociolog Maurice Halbwachs, dvadesetih godina prošlog stoljeća počeo je mijenjati epistemsku paradigmu i dokazivati da sjećanja ne postoje izvan zajednice. Po Halbwachsu²³ i individualna sjećanja plod su interakcije u grupi u kojoj su nastajala i unutar koje su se mijenjala i prilagođavala.

Sjećanja prvenstveno nastaju i oblikuju se na temelju socijalnih veza, identiteta, grupnih lojalnosti, tvrdi Halbwachs. Ona su uvijek smještena u komunikativne

---

²¹ O mehanizmima politike sjećanja govori francuski povjesničar Pierre Nora u svom djelu "Između sjećanja i povijesti". ('Les lieux de mémoire' Paris, Gallimard, 1984) u kojem uvodi pojam "mjesta sjećanja", onih "materijalnih, simboličkih i funkcionalnih točaka koje u nekoj kulturnoj zajednici figuriraju kao kristalizatori zajedničkog nasljeđa vrijednog sjećanja" (Vidi: Goran Pavelić, „Politike Sjećanja“, Diskrepancija, siječanj 2007. svezak 8. | 12. broj, str. 131.

²² Daniel Schachter, Ed.: "Memory Distortion", citirano prema Aleida Asman "Duga senka prošlosti", str. 22.

²³ Maurice Halbwachs: On Collective Memory, Chicago, London : The University of Chicago Press ,1992.

kontekste. O sjećanju i zaboravu uopće ne odlučuju pojedinci, nego 'socijalni okviri'. Sadržaj pamćenja, pokazao je Halbwachs, nisu nikakve čvrste referentne veličine, nego se mijenjaju zajedno sa socijalnim i političkim uvjetima svake nove sadašnjosti u kojoj prizivamo svoja sjećanja.

Aleida Assmann čije je djelo „Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti“ u mnogome utjecalo na konačno formiranje teorijskog okvira pri pokušaju razumijevanja rada memorije u ovoj konkretnoj studiji, odbacuje tradicionalnu opoziciju individualnog i kolektivnog pamćenja i govori o „formacijama pamćenja“ koje svrstava prema nositeljima: individualno pamćenje, pamćenje na razini grupe ili socijalno pamćenje i kolektivno pamćenje čiji su nositelji politički i kulturni kolektivi.²⁴

Sljedeća tenzija proizlazi iz opreke pamćenja bilo koje od formacija o kojima govori Assmann i moderne povijesne znanosti, utemeljene u 19. stoljeću. Kao akademska disciplina, znanstvena povijest trebala bi biti nezavisna od političkih intervencija, kulturalnog konteksta i povjesničarevih osobnih pripadnosti i sklonosti. Taj ideal objektivnosti nikada nije sasvim ostvaren. Ne samo stoga što profesionalni povjesničari nisu oslobođeni veza, lojalnosti i predrasuda, već i zato što: „Novi standardi kritičkog postupka analize prošlosti nisu, međutim, isključivali mogućnost da istorijsko razmatranje pripomogne i građenju nacije i da svoj zadatak vidi u tome da državi, narodu (...) pruži sliku njih samih.“²⁵ Povijest kao znanstvena disciplina, ili historiografija, čak i kad je bivala svjesna svojih epistemoloških ograničenja, dugo u svojim istraživanjima prošlosti nije prihvaćala osobna sjećanja kao meritoran izvor. Njih se smatralo notornim

---

²⁴ Alaida Asman, "Duga senka prošlosti", str. 19-71. Assmann govori o političkom ili nacionalnom pamćenju tamo gdje je povijest u funkciji gradnje nacionalnog identiteta i gdje političari prizivaju, a građani usvajaju pamćenje usidreno u institucijama koje djeluju odozgo. Nasuprot tome, Assmann vidi i "socijalno pamćenje" koje je mnogoglasno i djeluje odozdo. Po njoj, političko pamćenje je dugoročno i tvrdokorno, dok se socijalno pamćenje mijenja brže i lakše (Ibid., str. 39.)

²⁵ Cit. djelo, str. 52.

krivotvorinama, uvijek opredijeljenima, parcijalnim i subjektivnim. Do promjene paradigme dolazi s razvojem postkolonijalne teorije i, napose, tvrdi Assmann, s istraživanjem post-povijesti holokausta:

Pozitivističko povjesničarstvo sudara se sa svojim granicama tamo gdje njegovi izvori više nemaju što reći. Na tim granicama mogu u pomoć priteći usmena svjedočenja i predaja, u slučajevima kada su, kao u postkolonijalnim situacijama, domorodačke kulture razorene, ili kad, kao u posttraumatskim situacijama poslije genocida, arhivski materijali ne daju pogled iznutra na ovo iskustvo. U takvim okolnostima došlo je do većeg uvažavanja doživljenog iskustva i sjećanja, kao i žanra subjektivnog svjedočenja, a posebno do većeg uvažavanja lika moralnog svjedoka, koji je na vlastitoj koži doživio bar dio onoga što se dogodilo ubijenim žrtvama.²⁶

Ovim, danas već općeprihvaćenim intervencijama u ideale moderne prosvjetiteljske historiografije, nameće se još jedan, ovoga puta etički problem s kojim smo se susreli i kod ovog kvalitativnog istraživanja koje se, kao i svako, provodi i potom analizira unutar aktualnog političkog i društvenog konteksta. Sjećanja, koliko god bila socijalni konstrukti i subjektivna, ne egzistiraju sama za sebe, kao mentalna ili socijalna apstrakcija, odvojena od stvarnih događaja. Ona su uvijek strukturirana oko događaja kojeg se pamti, kao što i sami događaji postoje jedino ako su zabilježeni i prepričani u nekoj od „formacija pamćenja“. Stoga rad na sjećanju nužno zahtijeva reference na sadržaj sjećanja, traumatske događaje iz prošlosti. Kad su predmet sjećanja ratne traume i kad se na jedan nerazriješeni traumatski događaj nadovezuje sljedeći traumatski događaj koji izaziva sekvencijalnu traumu, problem, uz znanstvenu i metodološku dimenziju, nameće i etičku dimenziju istraživačke metode. S jedne strane, svako takvo sjećanje i njegovo prizivanje od strane istraživačice može ponovo aktivirati traumu, dok se istodobno, radom na sjećanjima koja su i politički obojena, zadire u život zajednice, ili više zajednica koje su već definirane politikom različitosti. Stoga takvo istraživanje zahtijeva naročitu obazrivost i visoki stupanj suglasnosti kazivača. Ipak, uz svu obazrivost, nije uvijek moguće unaprijed predvidjeti učinak koji će „kopanje po starim ranama“

---

²⁶ Cit. djelo . str. 53.

ostaviti u životu zajednice, ili pojedinaca i pojedinki uključenih u istraživanje. Sve to zajedno stvara veliki izazov i stanovitu nelagodu i kod same istraživačice.

Uz sve navedene nedoumice i metodološki „nered“ koji prati svako istraživanje memorije, a to su: nestalnost i povodljivost samog pamćenja, različite razine pamćenja, neodvojivost i nemogućnost neutralnog sagledavanja pamćenja kao predmeta istraživanja od događanja na koja se ono odnosi, moram dodati i još jedan specifičan moment ovog istraživanja. Stjecajem okolnosti, građa koju sam sakupljala i koristila u istraživanju isprepliće se s mojom osobnom uključenošću u polje i predmet istraživanja, a sjećanja kazivača na nekim mjestima interferiraju sa mojim osobnim sjećanjima. Ta uključenost nije od početka bila motivirana namjerom da se jednoga dana bavim sjećanjima na ratne traume i analizom mehanizama koji uvjetuju dinamiku sjećanja i zaborava. Različitim povodima, u raznim periodima i u različitim ulogama - koje će kroz ovaj tekst biti pojašnjene - dolazila sam u doticaj s „materijom“ i „terenom“. Svaki pokušaj da to osobno iskustvo i osobna sjećanja zaobiđem, bio bi neuspješan. Zato će ona, na sličan način kao i tuđa sjećanja, biti uključena u ovaj tekst. Dok se sjećamo, ionako obavljamo jednu vrstu introspekcije, usmjeravamo pogled prema sebi i u prošlost. Stoga sam, koliko god je to moguće, pokušavala registrirati i varijabilnost vlastitog pamćenja i promjene u sudovima koje sam o ljudima i događajima tokom vremena donosila. Rad, dakle, nije lišen osobnog stava i interpretacija iz "ja" pozicije.

U najširem smislu, cilj ovog istraživanja trebao bi biti doprinos razvijanju javne kulture sjećanja. Postoje različite definicije kulture sjećanja, a u ovom radu pod tim pojmom podrazumijevam sljedeće: to je ona kultura koja cjelovitu sliku neke epizode pokušava stvoriti kroz interakciju niza pojedinačnih i grupnih sjećanja i integrirati različitosti u najširu moguću sliku događaja o kojem je riječ. Kultura sjećanja nastaje kad se, kao relevantna, prihvaćaju različita sjećanja i interpretacije događaja iz prošlosti, naročito sjećanja Drugih,

koja ostaju izvan službenog ili dominantnog, u ovom slučaju nacionalnog memorijskog diskursa. Neki autori govore o demokratskoj kulturi sjećanja, bez čijeg njegovanja nema ni stabilne demokracije. Prema Tihomiru Cipeku, takva demokratska kultura sjećanja počela se formirati zajedno s idejom međunarodne pravde, potrebom prevladavanja traumatične prošlosti, kažnjavanja krivaca i napredovanja u procesu pomirenja:

Priznavanje državne krivice, isprika za zločine koje su počinili sunarodnjaci, isplata odštete, postali su dio legitimacijskog procesa koji pred međunarodnom zajednicom vrši svaka država. On sadrži oblikovanje demokratske kulture sjećanja koja njeguje vrijednosti ljudskih i građanskih prava koja su u temeljima svakog demokratskog poretka. Za tumačenje prošlosti postaje odgovorna politika povijesti koja postaje odgovorna za tumačenje povijesti, za to kako će se društvo odnositi prema vlastitoj povijesti kao i prema povijesti drugih društava.²⁷

Stvaranje demokratske ili „multikulturalne“ kulture sjećanja ne znači da se činjenice negiraju ili zanemaruju . Faktografija o nekom događaju, koja potvrđuje da se zbio, kao i svi dostupni empirijski potvrđeni podaci (datumi, akteri, broj žrtava, uništena imovina i sl.) moraju biti općepoznati i prihvaćeni, provjereni iz niza izvora. . Razlike se javljaju u subjektivnom doživljaju, razumijevanju i tumačenju konteksta, uzroka, povoda i posljedica traumatskog događaja. Te razlike proizlaze i iz različitih iskustava, prostora i pripadnosti u vrijeme samog traumatskog događaja. Sjećanja ne postoje kao zatvoreni sistemi – kaže Assmann. Ona se u društvenoj realnosti uvijek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, modificiraju i polariziraju s drugim sjećanjima i impulsima zaborava.²⁸ Ovako shvaćena kultura sjećanja ne konkurira i ne potire nalaze znanstvenog pristupa i historiografske metode proučavanja prošlosti. Tradicionalna povijesna znanost nije isključena ili zamijenjena neograničenom količinom malih, osobnih ili grupnih povijesti. Za razliku od historiografske znanosti koja se bazira na dokumentima, materijalnim dokazima, provjerenim izvorima i potvrđenim činjenicama, kultura sjećanja uključuje individualno i kolektivno pamćenje

---

²⁷ Tihomir Cipek, "Nacija i demokratska legitimacija" u *Kultura sjećanja: 1991, Povijesni lomovi i svladavanja prošlosti* (Zagreb, Disput, 2011), str. 20.

²⁸ Alaida Asman, cit. djelo, str.16.

različitih pojedinaca i grupa. Uz dominantan diskurs i „velike priče“, kako znanstvene, tako i one kulturne ili političke, kultura sjećanja prepoznaje i marginalne narative. Sjećanje i historiografija u stvari se nadopunjuju. "Štoviše, tek ako se oslone na sjećanja, kritičke društveno-humanističke znanosti mogu se nadati da će rezultati njihovih istraživanja imati odjeka u 'svijetu života' te da će utjecati na javni diskurs o nekom povijesnom fenomenu."²⁹

Linija podjele na dominantne i marginalne priče ne slijedi uvijek liniju podjele na one koji su nekim svojim obilježjem ili pripadnošću (etničkom, rodnom, regionalnom) ili bivanjem na strani „pobjednika“, odnosno „gubitnika“, ujedno i pripadnici i dionici većinskog i hegemonijskog kolektiva. Unutar marginaliziranih grupa razlike su ponekad podjednako velike i značajne. Upravo je to došlo na vidjelo i u nalazima ovog istraživanja.

Kao što je rečeno, ovaj rad ne namjerava utvrđivati ili opovrgavati povijesne činjenice. U mjeri u kojoj su neizbježne i dostupne, njima se poklanja dužna pažnja. No kad je riječ o traumatičnim zbivanjima oko Španovice/Novog Sela, provjerene činjenice u velikoj mjeri niti nisu dostupne. Hrvatska historiografija nije se njima bavila, niti do 90-ih godina prošlog stoljeća, niti nakon toga, a razlozi se većim dijelom mogu pripisati tome da je u oba razdoblja službena povijest bila konstruirana u skladu s ideološkim zasadama i političkim potrebama vladajućih režima.

Osnovna istraživačka metoda primijenjena u studiji slučaja bila je prikupljanje podataka tehnikom intervjua na terenu (Pakrac, Španovica i okolica). Kazivači su bili svjedoci i svjedokinje događanja kroz relativno dugo vremensko razdoblje, od 40-ih godina prošlog stoljeća do danas. Kao građa i izvori podataka korišteni su pisani dokumenti memoarskog i kroničarskog tipa koji imaju karakteristike osobnih sjećanja, zatim dokumentaristička i dostupna historiografska građa, medijski izvori, pa čak i podaci pronađeni na društvenim

---

²⁹ Tihomir Cipek, cit .djelo, str 22.

mrežama. Kao svjedoci vremena nisu tretirani samo izravni sudionici događaja, nego i njihovi nasljednici, prenositelji sjećanja iz druge ruke, kao i ljudi koji dobro poznaju područje i zbivanja o kojima je riječ. Intervjui su bili dubinski i polustrukturirani. Kompletna je građa analizirana hermeneutičkom metodom i analizom diskursa.

IV. Promjene i pukotine

S promjenom toponima brisan je, ili potiskivan u zaborav, i pripadajući segment prošlosti, a time su, nažalost, brisani i ljudi, njihov građanski i društveni status i tragovi boravljenja u nekom prostoru. Svakom takvom nasilnom promjenom mijenjala se i re-konstruirala i memorija. Kako ona službena, ili nacionalna, zabilježena u školskim udžbenicima i institucionalizirana državnim praznicima, tako i ona socijalna, grupna i marginalizirana.

No da bi se stekao potpuniji uvid u dinamiku i genealogiju potencijala za nasilne političke promjene koje su upisane u mijenjanje memorije treba se vratiti u nešto dalju prošlost i okolnosti tih promjena. Prvo preimenovanje Španovice u Novo Selo 1945. provedeno je odlukom komunističkih vlasti („dekretom“), kao administrativno-politički čin kojim je i simbolički dovršena odmazda nad selom koje je u travnju 1941. godine postalo najveće lokalno ustaško uporište, najprije sjedište satnije, a potom i ustaške Pripremne bojne. Po završetku Drugog svjetskog rata, svim je Španovčanima, neovisno jesu li tokom rata bili civili, pristupili ustašama ili otišli u partizane, zabranjen povratak u Španovicu.³⁰

Ustaše su provodili teror, hapšenja, likvidacije i otpremali stanovnike okolnih srpskih sela u logore Danica i Jasenovac. Španovica je, piše Erjavec, postala „simbol đavoljeg gnijezda“. Uobičajeni naziv za pohode ustaških jedinica

---

³⁰ Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 102-103. Erjavec također dokumentira da je više Španovčana bilo u partizanima nego u ustašama.

kojima su se, pod prisilom ili dobrovoljno, pridruživali i seljani, pripadnici Pripremne bojne, bio je „dizanje sela“. Kao kulminaciju terora, Erjavec bilježi datum 13.08.1942. kad su, uz pomoć ustaške Crne legije iz Pakraca, španovački ustaše u obližnjem srpskom selu Kusonjama stjerali u crkvu, zalili benzinom i spalili ili poubijali i bacili u bunare 463 muškarca. Istoga dana u susjednom selu Dragovići, poubijane su 227 osobe, a nekoliko dana kasnije zapaljeno je selo Lipovac i poubijana većina stanovništva. Žene i djeca otjerani su u logore. Tonči Erjavec je svoje podatke sakupljao iz povijesnih arhiva i prebrajanjem imena na seoskim spomenicima podignutim žrtvama Drugog svjetskog rata. Izdavač Erjavčeve kronike, Slavko Goldstein, u pogovoru govori o barem 1500 žrtava ustaškog terora u tom razdoblju, no točan broj žrtava terora koji je trajao od travnja 1941. do listopada 1942. nikada nije ustanovljen i nigdje nije obilježen. Kad se na Španovicu s Papuka sjurila partizanska brigada (XII. Slavonska), mnogo je objekata spaljeno i razoreno, a sveukupno hrvatsko pučanstvo sela je rastjerano i protjerano u obližnje gradove i sela. O žestini razaranja postoje, dakako, različite interpretacije. Španovčani vole reći da su skoro sve kuće zapaljene i srušene, no monografija Radnički narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini podastire izvještaje iz tog vremena u kojima se govori da su zapaljene samo one kuće iz kojih je pružan otpor, a na licu mjesta strijeljani samo pripadnici ustaških postrojbi koji su pružali otpor.³¹ Danas, kako je već spominjano, Španovčani obilježavaju grobnicu u kojoj leže 73 njihova suseljana, žrtve te epizode.

Selo je potom zjapilo prazno sve do 1945. godine. Administrativnom mjerom, u duhu tog vremena kad je imovina oduzimana „narodnim neprijateljima“, „kolaborantima“ i „ratnim profiterima“, Španovčanima je oduzeta imovina, ali za razliku od urbanih sredina, gdje su kriteriji nacionalizacije ili oduzimanja imovine bili donekle definirani, u Španovici je tek nekoliko kuća s imanjima nacionalizirano. Sve ostalo je kolektivizirano i redistribuirano po kriterijima

---

³¹ RNOOP, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1970.

neke nove pravde koju je najavljavao novi, socijalistički poredak. Do 1948. selo je nastanjeno žiteljima srpske nacionalnosti i pravoslavne denominacije, od kojih su mnogi bili izbjeglice i žrtve ustaškog terora i čija je imovina uništena u drugim dijelovima Hrvatske i BiH. Neki su bili kolonisti iz nerazvijenih krajeva, dovezeni onim famoznim "vlakovima bez voznog reda" kojima su socijalističke vlasti nastanjivale bogatije krajeve ljudima s krša i kamena iz južnih dijelova države i useljavali ih u kuće i dodjeljivali imanja bivših vlasnika. Neriješeni imovinsko-pravni odnosi nisu nikoga naročito brinuli tokom socijalističkih godina, osim same raseljene Španovčane koji, obilježeni kao narodni neprijatelji, nisu imali drugog izbora nego da o svemu šute. Vlasničko-pravno rješenje provedeno je voluntarističkom primjenom socijalističkog prava, koje nikada nije ukinulo privatno vlasništvo, ali ga je ipak smatralo vrednotom drugog reda. Navodna kolektivna krivnja Španovčana razriješana je tako da ih se „de-kolektiviziralo“, raselilo, izbrisalo tragove njihova postojanja i zatrla kao zajednicu. Njihova imovina preraspodijeljena je onima koji su u tom trenutku mogli pretendirati na status kolektivne žrtve.

U Pakracu i okolnim selima do 1991. živjelo je miješano srpsko i hrvatsko stanovništvo s nešto više Srba (oko 60%). No za razliku od grada, gdje je stanovništvo bilo izmiješano, sela su ostala pretežno jednonacionalna, srpska ili hrvatska. Regija je bila jedno od žarišta srpske pobune ranih 1990-ih godina. Međuetničke tenzije počele su se javljati već nakon prvih višestranačkih izbora, u svibnju 1990. Na nacionalnoj razini pobijedio je HDZ, na čelu s Franjom Tuđmanom, ali ne i u Pakracu. Tamo je izbore dobio SDP. Institucije nove vlasti, Sabor i predsjednik države, ubrzo su počeli donositi akte i zakone koji su potvrđivali političku volju za ostvarivanjem suverenosti i odcjepljenjem Hrvatske od Jugoslavije.³² Te su odluke donošane pod pritiskom naraslog i sve

---

³² 29. srpnja 1990. Sabor SRH, konstituiran 30. svibnja 1990, usvojio je amandman na Ustav i iz imena republike uklonio pridjev „socijalistička“, a socijalistička zastava i grb zamijenjeni su novim, „povijesnim“ hrvatskim grbom i zastavom, kako je to objasnio predsjednik Tuđman.

agresivnijeg velikosrpskog nacionalizma, ali i – kako je to formulirao Franjo Tuđman – kao „izraz tisućugodišnjeg hrvatskog sna o državnosti“, no bez postignute suglasnosti srpskog stanovništva koje je u to vrijeme činilo oko 12 posto populacije. Hrvatsku je u takvoj konstelaciji zahvatila državotvorna euforija, a istodobno je pod uplivom srpske i hrvatske nacionalističke retorike raslo nepovjerenje Srba u Hrvatskoj, time i međuetničke napetosti. Dio administrativne lokalne vlasti i policije u dijelovima Hrvatske s većinskim srpskim stanovništvom nije prihvaćao osamostaljenje pod uvjetima koji su im službeno ponuđeni: ukidanje srpskog korpusa kao konstitutivnog naroda, status kojeg su domicilni Srbi imali po Ustavu Socijalističke Republike Hrvatske do 1991. i deklarativna garancija „svih manjinskih, ljudskih i građanskih prava“, kako je glasila formula kojom se Srbima u to vrijeme obraćao Franjo Tuđman.³³ Promjeni statusa su se protivili zbog razumijevanja svog statusa kao povijesnog prava, stečenog stoljetnim bivanjima na tim prostorima i potvrđenog konstitutivnim aktima Hrvatske i Jugoslavije, još u vrijeme NOB-a. Druga komponenta koja je kod Srba izazivala otpor hrvatskoj suverenosti zacijelo je bilo prisjećanje i obnavljanje kolektivne traume nastale u vrijeme fašističkog režima NDH koji je nad Srbima, pod izlikom suzbijanja pobune protiv režima i hrvatske „nezavisnosti“, provodio politiku terora i istrebljenje. Jasenovac je najzloglasniji koncentracijski logor u svijetu kojeg nisu organizirali i nadgledali Nijemci, već pripadnici lokalnog, ustaškog režima. Tu politiku ogroman broj Srba smatrao je i tako i nazivao, „genocidnom“, iako genocid nad Srbima u NDH nikada nije postao dio službene državne terminologije, niti ga je takvim nazivala službena povijest Jugoslavije. Službena politika i historiografija izbjegavale su pojam genocida zbog ideološkog konstrukta *bratstva i jedinstva* na kojem je trebalo graditi novu multinacionalnu, socijalističku federaciju Jugoslaviju. Činjenica je da je u toj vrsti prešućivanja povijesnih činjenica

---

³³ Tuđman je često koristio frazu "dajemo vam prava", kao da ljudska prava nisu univerzalna i neutuđiva kategorija koja pripada svim ljudima.

sudjelovao i velik broj Srba koji su se tokom Drugog svjetskog rata priključili NOB-u i kasnije postali dio političke elite komunističkog režima.³⁴

Javna retorika, kao i demonstrirana politika vladajućeg HDZ-a i predsjednika Tuđmana, bila je otvoreno nacionalistička i nije poticala atmosferu međuetničkog povjerenja. Istodobno s tim promjenama, sve su glasnije postajale revizionističke ideje i inicijative koje su negirale fašistički značaj NDH i pravi smisao logora Jasenovac, kao i drugih stratišta Srba.³⁵ Još krajem osamdesetih godina, u atmosferi očekivanog pada Berlinskog zida, slabljenja jugoslavenskih institucija i kontrole komunističke partije, na vidjelo su počele izlaziti i druge kontroverzne i do tada zabranjene teme jugoslavenske ratne i poratne prošlosti, kao što su Bleiburg i drugi partizanski zločini u Drugom svjetskom ratu.³⁶ U javnosti bez demokratske kulture i kulture dijaloga, dominirale su polemike oko toga tko je počinio više ratnih zločina i koji je jugoslavenski narod nanio drugom narodu više povijesne nepravde. Hrvati su prizivali povijesne frustracije u vezi vlastite državnosti i iskustva hegemonističke vladavine drugih, a Srbe je to podsjećalo na politiku i metode kojima je „srpsko pitanje“ rješavano u Pavelićevoj NDH. S druge strane, iz Miloševićeve Srbije već su neko vrijeme tutnjale ratne trube i odzvanjala velikosrpska ideologija s teritorijalnim pretenzijama. I jedna i druga politika rovale su po nezacijeljenim ranama prošlog rata.

---

³⁴ Rasprava o broju žrtava u Jasenovcu opterećivala je jugoslavensku politiku i historiografiju još od prvih dana nove jugoslavenske države. Taj je broj često bio instrumentaliziran, kako za potrebe međunarodne politike i naplate ratnih odšteta, tako i za potrebe nacionalnih i nacionalističkih političkih elita.

³⁵ Krajem osamdesetih godina 20. stoljeća ponovo je otvorena rasprava o broju i karakteru žrtava u Jasenovcu, no dok su neki znanstvenici i intelektualci s obje strane pokušavali problemu prići racionalno, historiografski i demografski dokumentirano, nacionalističke političke i intelektualne elite ponovo su stvar iskoristile za produblјivanje sukoba.

³⁶ Tema Bleiburga izrazito je kompleksna i dalje traumatična o kojoj za sada ne postoje potpuno pouzdana istraživanja. Vidi: npr. Ivo Goldstein: Povijest Hrvatske 1918.-2008., Europapress Holding: Novi Liber, Zagreb, 2008., stranice 304-307

IV.1. Starija povijest, genealogija problema?

Nastanak sela Španovica datira od 1865. godine kad lokalna vlastelinska obitelj Janković odlučuje intenzivirati eksploataciju okolnih šuma i gospodarstveno ojačati svoje imanje. Kako je regija bila nedovoljno nastanjena, da bi se ostvario razvojni projekt bilo je potrebno dodatno ljudstvo. Preseljavanje stanovništva u doba Austro-Ugarske Monarhije bio je uobičajeni način kompenzacije neuravnoteženog razvitka i demografskih prilika u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Radna snaga, državni činovnici, stručnjaci i čitave obitelji u vrijeme početaka industrijalizacije seljeni su širom carstva. U ovom konkretnom slučaju, čitavo selo Ravni Kotari organizirano je preseljeno iz oko 250 km udaljenog Gorskog kotara, gdje je izgradnjom željeznice prema Rijeci zamro njihov tradicionalni način privređivanja, sječa i odvoženje drvene građe konjskim zapregama u riječku luku. Slavonija je u to vrijeme bila bogatija i djelovala perspektivno, a seljanima je obećana izgradnja nastambi i crkve. Kronike bilježe da su se već tada zastupnici susjednih sela (Dragović, Šumetlica, Grahovljani i Čaklovac) koja su nastanjivali etnički Srbi protivili „podignuću naselbine“ s kolonistima iz Gorskog kotara. Srbi su se u te krajeve doseljavali tokom nekoliko stoljeća turskih osvajanja i ratovanja dvaju carstava, tokom kojeg je nastala Vojna krajina. Tada već starosjedioci, tvrdili su da na tom prostoru oni „oduvijek pasu marvu“ i dokazivali da im prema tadašnjim zemljišno-posjedničkim uzusima pripada i pravo raspolaganja šumama i pašnjacima koje koriste.³⁷ Kolonizacija je ipak provedena, a doseljenici iz gorskokotarskog sela na granici Hrvatske i Slovenije, bili su katolici, sudeći prema prezimenima hrvatskog, slovenskog, ali i njemačkog i srpskog podrijetla s obzirom da im je postojbina bila na granici sa Slovenijom i Vojnom krajinomali su preuzeli katoličku vjeru. U novom selu (još jedan paradoks iz repertoara simboličkih mijena) nazvanom Španovica, za potrebe doseljenika, izgrađeno je ukupno 120 kuća i katolička crkva. Seosku školu, prvu u bližoj okolici, izgradili su, svjedoči Tonči Erjavec, seljani

---

³⁷ Duško Kliček, „Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika“, str. 60.

samodoprinom, a marljivi kolonisti otvorili su i niz obrta i dućane u kojima su se snabdijevali i stanovnici iz susjednih srpskih sela. Erjavec, kao i mnogi drugi Španovčani, tvrdi da su doseljenici bili napredniji u odnosu na okolno srpsko stanovništvo: prvi su izgradili školu samodoprinom, sa sobom su donijeli i neka nova znanja u održavanju domaćinstava i prehrani, a osim toga bili su i vrlo marljivi i ustrajni u zadržavanju vlastitih kulturnih obilježja. Desetljećima su u međusobnoj komunikaciji zadržali specifičan dijalekt, mješavinu hrvatskog, slovenskog i čakavskog, narječje koje je sadržalo niz specifičnih riječi i pojmova.

Prema Erjavčevom svjedočenju, suživot s okolnim srpskim selima tekao je mirno i bez tenzija, kroz prepoznavanje i priznavanje različitosti. Selo je, po njegovom kazivanju, bilo čak i politički progresivno: seljani su pristajali uz socijalistički pokret, a 1919. osnovana je prva komunistička ćelija u užoj regiji. Tako je bilo sve do diktature koju u Kraljevini SHS uvodi kralj Aleksandar. Napetosti rastu i kulminiraju između 1939. i 1941, kada lokalna povijest počinje zadobivati dramatične razmjere.

IV.2 Španovica Tončija Erjavca - povijesno, osobno i ono između

Kao što se već moglo primijetiti, veliki dio podataka o životu Španovice koje koristim u ovom tekstu preuzet je iz knjige pakračkog veterinarara Tončija Erjavca „Španovica: Kronika nastajanja i nestajanja“. Riječ je o rukopisu jednog Španovčana, rođenog 1925, koji je osobno svjedočio ključnim događajima iz traumatične povijesti sela. Omanja knjižica od oko 250 stranica nastajala je godinama i sadrži osnovne demografske, povijesne, etnografske i druge podatke o političkom, kulturnom, obiteljskom i društvenom životu sela od nastanka, 1886, do 1992. kad je objavljena. Knjiga pripada žanru amaterske etnografije i najbolje joj pristaje opis „truda iz ljubavi“. Osim što je pisan s puno ljubavi za svoje selo i njegove stanovnike, u plemenitoj namjeri da se

zabilježi njihova sudbina i ostavi u nasljeđe potomcima, Erjavčev rad na knjizi odlikuje sustavan pristup, temeljitost u sakupljanju i provjeravanju podataka i svjedočanstava i, povrh svega, vidljivo nastojanje da se zauzme vrlo pošten stav prema svim akterima povijesnih zbivanja, kao i samim događajima. Uostalom, to je i jedini sustavan etnografski rad koji o povijesti sela postoji. No uloga autora te knjižice i kroničara sela nije i jedina uloga koju je gospodin Erjavec imao u mojem istraživanju. Upoznala sam ga 1990. godine, kad mi je izdavač knjige, poznati zagrebački publicist i povjesničar, Slavko Goldstein, dao rukopis i ponudio da s autorom radim na provjeri podataka, eventualnoj doradi i ujednačavanju teksta. Bio je to i moj prvi susret sa selom dvojnog imena, ali ne i sa Španovčanima, što ću shvatiti čitajući rukopis. Neki od njih bili su, naime, moji prvi susjedi dok sam kao dijete, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća, nekoliko godina živjela u Slavonskoj Požegi. Čitajući Erjavčev rukopis, naišla sam na vrlo specifična španovačka prezimena, atipična za požeški kraj, poput Novinc, Erjavec, Larma, Peternel... Obitelji s takvim prezimenima živjele su u koloniji od nekoliko trošnih, adaptiranih prizemnica u mom neposrednom susjedstvu. Kuće su bile u vlasništvu državnog poljoprivrednog kompleksa Ratarnica i nisu imale niti elementarne uvjete za stanovanje, vodu i kanalizaciju. S jednom od djevojčica iz susjedstva išla sam u isti razred, pa iako smo zajedno pješačile do škole nekoliko kilometara dnevno, a ona ponekad svraćala k meni, ja nikada nisam bila pozvana u njenu kuću, kao niti u jednu od tih obitelji u susjedstvu. Možda je i ovdje riječ o naknadnim projekcijama u vlastito mutno sjećanje iz ranog djetinjstva, no meni su tih nekoliko turobnih zgrada na kraju provincijskog gradića i njihovi nekomunikativni stanari ostali u sjećanju kao nešto što je izazivalo kombinaciju dječje znatiželje i nelagode u društvu čudnih i distanciranih ljudi koji – nešto kriju. Ovu sam formulaciju, dakako, artikulirala tek naknadno. Možda su neki drugi susjedi, starosjedioci, i znali nešto o njihovoj prošlosti, no kako je moja obitelj u Požegu doselila iz Zagreba u vrijeme kad sam ja krenula u drugi razred

osnovne škole, ja o tome tada, pa sve do susreta s Erjavčevom knjigom, ništa nisam znala. Pamtim tek taj mutni osjećaj nelagode zbog toga što jedva da sam ikada i vidjela roditelje te djece, mojih vršnjaka. Ma što bila istina tih mojih dječjih dana, španovačke obitelji zacijelo su proživljavale osobnu i političku dramu. Bilo je to vrijeme snažnog zamaha sorealističkog poretka, koji je u mjestima poput Požege bio višestruko potican provincijalnim konformizmom i nadzorom lokalnih vlasti. Djevojčica iz mog susjedstva i ja odlazile smo na iste pionirske priredbe s plavim kapicama s crvenom zvijezdom i crvenim maramama. U našim dvjema obiteljima to je moralo imati potpuno drugačije konotacije, čega sam ja bila svjesna tek na razini slutnje. U višim razredima osnovne škole prestale smo biti prijateljice. Danas bih jako rado znala što se dogodilo s jednom od mojih prvih požeških prijateljica.

Reminiscencije na neke „misterije“ iz vlastitog ranog djetinjstva koje je prizvao Erjavčev rukopis, pojačale su i moj interes za sudbinu Španovice/Novog Sela. Tončija Erjavca sam tokom rada na knjizi 1990. sretala nekoliko puta. Naši su razgovori uvelike prelazili potrebe redakture rukopisa i pretvarali se u neku vrstu seansi u kojima je, barem je takav bio moj dojam, on razvio dovoljno povjerenja da govori i o sjećanjima koja nisu našla mjesta u knjizi. Bilo je to vrijeme snažnih političkih tenzija, proces raspada Jugoslavije kretao se prema kulminaciji, rat se počeo činiti neizbježnim, iako je tek koju godine ranije meni, a sudeći po poruci koju je svojom knjigom želio odaslati i Erjavcu, takav rasplet događaja bio nezamisliv. Ratne propagande već su naveliko iskorištavale nerazriješene povijesne traume kao katalizator za etničku homogenizaciju i konstrukciju državotvornih, nacionalističkih narativa. Razgovori s Tončijem Erjavcem, čovjekom koji je bio izravni svjedok i žrtva traumatičnih zbivanja iz prošlog rata, zadovoljavali su i moju potrebu da shvatim sadašnjost kroz zavirivanje u potisnutu prošlost. Zanimalo me osobno iskustvo nekoga čija je životna priča i osobno sjećanje pripadalo onoj strani prošlosti koja je u socijalizmu bila prešućivana i tabuizirana i o kojoj je moja generacija, ukoliko

to nije bio dio obiteljske povijesti, počela saznavati tek krajem osamdesetih godina kad su i do šire javnosti počele dopirati priče koje su otkrivale i mračne epizode partizanskog ratovanja i uspostave komunističke vlasti u godinama nakon rata: od broja žrtava i manipulacija Jasenovcem i Bleiburgom, do Golog otoka i slučajeva poput Španovice/Novog Sela. O mnogim od tih slučajeva ni danas se ne zna mnogo. Historiografija koja je od 1945. do kraja osamdesetih o nekim stvarima šutjela, danas se još uvijek oporavlja od tog razdoblja, ali i od državotvornih, nacionalističkih „povjesnica“ koje su u devedesetima, prikriveno ili otvoreno, reafirmirale i redefinirale NDH kroz instrumentalizaciju partizanskih i komunističkih zločina i diskvalifikaciju cjeline jugoslavenskog antifašizma.

Objektivnost i „pošten pristup“ Erjavčeve knjige, barem onog dijela do 1990-ih, danas priznaje i većina etničkih Srba s kojima sam o njoj razgovarala tokom ovog istraživanja. Meni je tih kaotičnih devedesetih njegov način iznošenja sjećanja i osobne tragedije na trenutke vraćao povjerenje u mogućnost zadržavanja elementarne ljudskosti i racionalnog rasuđivanja u zloslutnim vremenima. Posebno me se dojmilo to što Erjavec nije pribjegao sentimentu i narativu "nevinežrtve" povijesnih zbivanja koja vapi za „pravednom osvetom". I što svoj dugogodišnji mukotrpan rad nije pristao prilagoditi zahtjevima niti komunističkih, niti nacionalističkih, političkih i kulturnih elita, kao što su to uradili mnogi drugi intelektualci. Njegov je, naime, rukopis bio spreman za objavljivanje još osamdesetih godina, ali tada se od njega zahtijevalo da podatke i sadržaj knjige prilagodi tadašnjoj ideologiji i političkom pragmatizmu. Erjavec je i tada i uoči novog rata samo želio ispričati istinitu priču o svojem selu. Priču koja će, kako kaže u kratkom mementu na početku knjige, „otvoriti oči budućim pokoljenjima“. Na pitanje komu treba otvoriti oči, njegov je odgovor bio jasan: SVIMA! Knjiga je tiskana 1992. s dopisanim poglavljem "Ponovo rat" i pogovorom Slavka Goldsteina. Po mojem shvaćanju, dopisivanjem poglavlja o zbivanjima iz 1990. - 1992. sadržaj knjige, kao i "poruka", donekle su

promijenjeni, ali o tome kasnije. Autor te male dragocjene knjižice kasnije je postao jedan od mojih glavnih kazivača i za razdoblje nakon 1990. i svega što je uslijedilo: novi rat, novo poraće, nove promjene značenja i novi preokreti u percepciji, interpretaciji i memoriji.

1995. godine, ponovo sam srela Tončija Erjavca. Neposredno nakon vojno-redarstvene operacije Bljesak stigla sam u Pakrac gdje sam nekoliko dana radila u uredu za ljudska prava na Gavrinici, istočnom dijelu Pakraca u kojem je do tada bilo koncentrirano srpsko stanovništvo pod vojnom i političkom kontrolom SAO Krajine. Ured su, pod pokroviteljstvom UNPROFOR-a, osnovale hrvatske mirovne i ljudsko-pravne organizacije s namjerom da se srpskom stanovništvu pruže sve relevantne informacije o njihovim ljudskim i državljanjskim pravima i podrška u komunikaciji s novouspostavljenom hrvatskom vlašću na lokalnoj razini. Srbi su se, naime, spremali na egzodus, a hrvatske vlasti imale su obavezu danu međunarodnoj zajednici da taj egzodus spriječe. Naša mirovnjačka inicijativa nije bila potaknuta od hrvatskih vlasti, ali je bila dopuštena, a lokalne policijske vlasti na "oslobođenom teritoriju" bile su relativno kooperativne. Gavrinica je noću bila pusta i neosvijetljena, a ulicama su lutali čopori napuštenih i gladnih pasa. Razgovarala sam tih dana s mnogim Srbima koji su se spremali u izbjeglištvo. U to vrijeme ništa se nije znalo o sudbini 400 do 500 muškaraca, uglavnom pripadnika teritorijalne obrane, ali i civila, za koje danas znamo da su bili privedeni, najprije u Bjelovar, a kasnije i dalje, da su mnogi mučeni, a neki nestali i do danas se ne zna njihova sudbina. Njihove obitelji tada nisu imale pojma gdje su. Iz Pakraca i čitave zapadne Slavonije svakog su tjedna odlazile duge kolone ljudi. Nikakva poruka službene politike, pa čak niti onakva kakva je nekoliko mjeseci kasnije, za Oluje, glasom Franje Tuđmana treštala iz etera, nije se tada mogla čuti. Nitko ih nije pokušavao zadržati, odgovoriti od odlaska. Naša uloga u uredu bila je da ljudima dajemo informacije i, po potrebi, posredujemo u komunikaciji s

lokalnom vlašću. Primali smo žalbe i pritužbe, najčešće su se ljudi raspitivali za nestale i prigovarali zbog otuđene imovine, ali malo smo mogli uraditi, gotovo ništa. Najvažnijim nam se činilo objasniti im da imaju zakonsko pravo na hrvatsko državljanstvo i da svakako, prije odlaska, predaju zahtjev za domovnicom. Unatoč našoj jasnoj distanciranosti od nacionalističke hrvatske politike, pa čak i od mogućnosti da se integracija teritorija provede nasilnim, oružanim putem, ljudi su pokazivali nepovjerenje, čak i prema nama iz ureda. U ured su mnogo češće dolazile žene nego muškarci. Većinom su bile šutljive, neraspoložene za dulje razgovore, na čemu ni mi nismo inzistirali, raspitivale su se samo o konkretnim stvarima. Na licima im je bila neka duboka tuga i nesigurnost, ali i ljutnja. Neki su pak otvoreno iskazivali svoje nepovjerenje prema hrvatskoj državi, neprikriveni bijes zbog „nepravednog“ ishoda situacije. Od jednog neuobičajeno pričljivog mladića čula sam i kletvu, prognozu o budućem razvoju situacije u kojem Knin neće tako lako "pasti" pred hrvatskim snagama kao što se to desilo ovdje, u zapadnoj Slavoniji. Za ovakav ishod optuživao je kolebljivo i kukavičko srpsko vodstvo SAO Zapadne Slavonije. Sumnjam da smo ikoga uspjeli nagovoriti da ostane u Pakracu.

Tada sam, prvi puta nakon 1990, ponovo srela Tončija Erjavca. Slučaj je htio da nekoliko nas, koji smo u okviru te mirovne inicijative stigli iz Zagreba i Osijeka, odsjednemo u njegovoj vikendici u Prekopakri, koja je bila iznajmljena UNPROFOR-u. Prvo jutro nakon našeg dolaska u Pakrac, do kuće je svratio i Tonči Erjavec., Bio je odjeven u je uniformu Hrvatske vojske, u čiji se Krizni štab kao veterinar prijavio odmah 1991.godine.. Razveselio se što me vidi, a jedna od prvih rečenica koju mi je uputio bila je: „Jesam li vam govorio da su nam Srbi oduvijek ovo spremali?“ Nisam mu protuslovala, jer situacija nije bila nimalo prikladna za polemične političke razgovore ili raspravu o selektivnosti pamćenja. No prema mojim sjećanjima, nikada ništa slično nisam čula od njega 1990. godine dok smo radili na rukopisu. Rukopis njegove kronologije Španovice, u kojeg sam ja imala uvid, završavao je sa šezdesetim godinama 20.

stoljeća. Na konačnoj verziji knjige sa završnim poglavljem: „Ponovo rat“, s autorom više nismo radili ja i kolega novinar kojima je rukopis bio povjeren 1990. već je izdavač, iz meni nepoznatih razloga, angažirao jednu drugu osobu. Moguće je da je i izdavač, da bi knjigu objavio u tako kritičnom trenutku, dok je trećina zemlje bila pod vojnom i političkom kontrolom JNA i pobunjenih Srba, odlučio pronaći i politički prikladniju, a možda i upućeniju osobu za rad s autorom.

V. Kako pamtimo "mi", a kako "oni"

U tom novom poglavlju Erjavec otvoreno govori da u opisu situacije u Španovici/Novom Selu 1990/1991. nema odmak prema zbivanjima kakav je imao dok je pisao kroniku do šezdesetih godina. Ipak, i to je poglavlje pisano s onom njemu svojstvenom, prepoznatljivom namjerom da bude korektan – pa u popisu "terorističkih akcija", kako ih autor naziva, a koje se u pakračkom kraju događaju nakon ožujka 1991, osim djela protiv sigurnosti i imovine Hrvata nalazimo i podatke o ubojstvima i napadima na imovinu Srba, kao što je bio napad eksplozivnom napravom na Vladikin dvor i druge slične aktivnosti. No u tom poglavlju Erjavec po prvi puta u knjizi spominje Pakrac kao mjesto kojemu je bila namijenjena posebna uloga u planovima Ilije Garašanina³⁸ o stvaranju Velike Srbije, a koji se "plan" počinje ostvarivati 1990-ih. Prama tom "planu", Pakrac je, kao tradicionalno kulturno i vjersko središte lokalnih Srba, trebao postati „središte srpskih ekspanzionističkih težnji“ u tom dijelu Hrvatske. Za to iznosi i neke „uvjerljive primjere“ za koje, doduše, kaže da ne mogu imati težinu konačnog dokaza. A kao primjere navodi nekoliko anegdotalnih dokaza koje sam u međuvremenu mnogo puta čula i od drugih kazivača, Hrvata, tokom istraživanja. Ti su dokazi sljedeći: u srpskom selu Gornja Šumetlica, ispred kuće jednog pakračkog učitelja, pronađen je na jednom listu školske bilježnice

³⁸ Ilija Garašanin, vidi: Petar Šimunić: Načertanije, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1992.

popis svih Srba sposobnih za ratovanje. Implicitna je pretpostavka tog "dokaza" da su takvi popisi postojali za svaki grad i selo u regiji, iako ostale dijelove popisa nikada nitko nije vidio. Ostali dokazi imaju sličnu vjerodostojnost i nikada nisu potvrđeni, odnosno nitko ne zna tko ih je točno našao i gdje se sada nalaze. Tako je, navodno, JNA još prije početka rata obavljala radove na nekim cestama na Psunju, koje nisu imale prometno, već vojno- strateško značenje. Ta, kao i mnoge slične priče, potvrđena je već samom činjenicom da je došlo do rata. Sljedeća priča glasi da su u zgradi općine, ali i u privatnim kućama, pronađeni strateški planovi osvajanja, a s njima i potrošačke karte za sapun, sol, kruh, šećer i ostale kućanske potrepštine, pa čak i kodirana imena za poduzeća i njihovu stratešku ulogu u „budućem“, sada već ponovljenom ratu.³⁹ Jedan od dokaza je i smjena svih direktora, ali i običnih poslovođa, Hrvata, do koje dolazi neposredno prije rata. Srpska strana svjedoči o sličnim smjenama neposredno prije rata, kad su u područjima pod vlašću HDZ-a smjenjivani direktori Srbi. Samo izbijanje, tijekom rata i konkretna ratna iskustva, koja su uvijek jednostrana, jer drugačije ne može ni biti, dijelom su utjecali i na Erjavčevu percepciju povijesnih uzročnosti i posljedica. Pretpostavljam da su politički trenutak, vrijeme i događaji koji su se odvijali velikom brzinom, uvjetovali da kronika koja je bilježila stoljetnu povijest jednog sela, nije mogla biti objavljena, a da ne obuhvati i neposredna zbivanja. Sve je to uvjetovalo pogled iz nove perspektive. Iako je autor nastojao zadržati svoju temeljnu poziciju korektnog pripovjedača koji pokušava nepristrano svjedočiti sudbinu obje etničke skupine koje su se, svaka na svoj način, u Drugom svjetskom ratu i nakon njega našle i u ulozi kolektivne žrtve i u ulozi kolektivnog počinitelja zločina, u ovom dijelu knjige nema svjedočanstava s „druge strane“.

Metodološki, moglo bi se reći da doživljaji „s druge strane“ novoga rata autoru nisu bili dostupni, jer Srba više nije ni bilo u hrvatskom dijelu Pakraca, gdje je

---

³⁹ Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 187. i 188.

živio Erjavec. Objektivno, mnogi su Srbi ipak ostali u gradu. Neki su se čak i pridružili hrvatskim snagama obrane. Jedan od njih je Đorđe Gunjević, čiji su dnevničko-memoarski zapisi „Evakuiran u Pakračku poljanu“, objavljeni 2010. godine, u izdanju Documente. Gunjevića je rat zatekao na položaju rukovoditelja ispostave Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje, a 1991. imenovan je za pomoćnika povjerenika Vlade RH u općini Pakrac, zadužen za zdravstvo i socijalnu skrb. Gunjević je bio ključna osoba u organiziranju evakuacije psihijatrijskog odjela pakračke bolnice s oko 270 bolesnika, krajem rujna i početkom listopada 1991. godine, da bi samo nekoliko dana kasnije bio odveden u zloglasni logor u Pakračkoj Poljani iz kojeg mnogi Srbi nisu izašli živi. Gunjević je isprebijan i maltretiran, ali srećom, ostao je živ i relativno brzo pušten, vjerojatno na intervenciju „s najvišeg mjesta“, iz Zagreba. O evakuaciji bolnice hrvatski su mediji tada izvještavali naveliko i opisivali ga kao pobjedu poštivosti, herojstva i humanosti te krajnjem dokazu razlike između (hrvatske) žrtve i (srpskog) agresora. Nitko tada nije spomenuo da je glavni logističar pothvata bio pakrački Srbin, kao što javnost nije obaviještena da je isti taj Srbin, unatoč tome što je bio zamjenik povjerenika Vlade RH, odveden u Merčepovo mučilište, Pakračku Poljanu. Tomislav Merčep, lokalni *war lord* za zločine u Pakračkoj poljani optužen tek 2011. godine.

Gunjević je za pothvat iz 1991. godine. dobio Zlatnu plaketu „Grb Grada Pakraca“, 2005. godine, a 2010. i odlikovanje predsjednika države za osobni čin hrabrosti i humanosti u Domovinskom ratu. Ali u listopadu 2011. kad sam s njim razgovarala nije sudjelovao u obilježavanju tog događaja u organizaciji grada, a u prigodnom tekstu u Pakračkom listu njegovo ime nije spomenuto. Erjavec u svom završnom poglavlju u par navrata spominje Đorđa Gunjevića, između ostaloga i kao nekoga tko mu je, dan uoči žestokog napada snaga JNA i srpske TO na Pakrac, u noći sa 17. na 18. kolovoza 1991. preko supruge poručio da će se „u Pakracu dogoditi strašne stvari i da Pakrac više nije siguran“, iz čega Erjavec zaključuje da mu je Gunjević poručio da bježi. Između redaka, iz tog

detalja iščitavamo i da je Đorđe Gunjević, „kao i svi Srbi“, znao što će se te noći dogoditi. Iz Gunjevićevih pak sjećanja na taj događaja razabiremo da nije znao. Gunjević u svojim memoarskim bilješkama piše:

Dva dana prije početka sukoba još uvijek sam smatrao da od sukoba neće biti ništa i da će se političari, ili bolje rečeno predstavnici naroda, dogovoriti o mirnom suživotu ne bi li se izbjeglo razaranje imovine i stradavanje naroda. Sukob je počeo 17. kolovoza 1991. godine.⁴⁰

18. kolovoza zapaljena mu je klijet u vinogradu, 19. kolovoza u rano jutro probudile su ga granate koje su padale po gradu.

Na istom mjestu u knjizi Erjavec kaže: „Dok su Srbi već masovno pobjegli u subotu, u nedjelju, 18. kolovoza mnogi Hrvati napuštaju Pakrac.“ Dominantni narativ među Hrvatima, tada, kao i danas, bio je da su Srbi već mnogo ranije počeli napuštati svoje postojbine u kojima su se kasnije dogodili najžešći napadi JNA i srpskih paravojnih jedinica. Ni Đorđe Gunjević, ni Tonči Erjavec nisu napustili Pakrac. Prije rata bili su prijatelji, u dane kad sam s njima razgovarala, 2011. godine, nisu se još bili susreli, niti jednom nakon rata. Ali su obojica izrazili želju da do tog susreta dođe. Nažalost, Tonči Erjavec umro je u proljeće 2013, a Gunjević mi je pri posljednjem susretu u listopadu rekao da su se jednom susreli i vrlo razumno razgovarali. Dogovorili su se da će razmijeniti neke zapise i dokumente iz svojih arhiva, ali do toga, nažalost, nije došlo.

Sve su priče u to vrijeme od, 1991. do 1995. bile priče samo s jedne strane linije razdvajanja. Što ne znači da su uvijek bile jednodimenzionalne ili tendenciozne. Pričali su ih ljudi izloženi neposrednoj ratnoj opasnosti koji niti su mogli, a niti uvijek htjeli čuti priču s „istočne strane“. Jedan od glavnih projekata Antiratne kampanje Hrvatske bio je Volonterski projekt Pakrac⁴¹, u kojem su domaći aktivisti i internacionalni volonteri trebali pripremati teren za buduću integraciju, izgradnju mira i procese pomirenja među ratom i etničkim barijerama podijeljenim ljudima. Jednoga će dana, to je bilo izvjesno, morati

---

⁴⁰ Đorđe Gunjević, „Evakuiran u Pakračku poljanu: dnevničko-memoarski zapisi“

⁴¹ <http://delfin-pakrac.com/press/?p=335>

opet živjeti zajedno. U razdoblju trajanja tog projekta, između 1993. i 1995, prije Bljeska, u nekoliko sam navrata dolazila u Pakrac, tada podijeljeni grad. Za svakog od tih, iako kratkih boravaka, odnekud bi iskrsnula priča o Španovici/Novom Selu, kao jedan od narativa kojima se objašnjava „sudbina“ tog kraja. Nemalo sam se iznenadila kad sam tokom boravka u Pakracu 1993. u razgovoru s holandskim mirovnim aktivistom, Wamom Kattom, shvatila da i njega zaokuplja priča o selu s dva imena. Wam je naprosto bio opsjednut pričom o selu, tako da je nekim ljudima već pomalo išao na živce. Postavši s vremenom povjerenik UNPROFOR-a za kontakte sa civilnim društvom, Katt je bio jedini volonter projekta Pakrac koji je prelazio granicu podijeljenog grada. Drugi to nisu činili, iako je volonterski projekt inicijalno zamišljen kao prekogranični. Međunarodni volonteri trebali su pomagati stanovništvu, ali i prelaziti ratnu granicu podjele, prenositi vijesti s jedne na drugu stranu i tako povezivati ljude u podijeljenom gradu. To se pokazalo nemogućom misijom. Ne samo zbog ratnih, sigurnosnih i birokratskih barijera, nego i zato što bi to, kako mi je tada rekla jedna volonterka, u očima lokalnog stanovništva značilo „izdaju“ i gubitak povjerenja. A oni nisu željeli iznevjeriti ljude kojima su tada priskočili u pomoć. Tako su i međunarodni volonteri ostali podijeljeni na srpske i hrvatske volontere, a svoja iskustva danas izmjenjuju na Facebook grupi.

Španovica/Novo Selo funkcioniralo je kao simptomatični topos traume, „ukleto mjesto“ u kojem se lokalna povijest ponavlja i zadobiva mitske dimenzije arhaičnog prokletstva, a prelazak granice postaje izdaja. Deset godina nakon rata, 2005, Documenta je pokrenula istraživački projekt sakupljanja iskaza i ratnih sjećanja koja su objavljena u knjizi „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“. S ovom studijom slučaja i ja sam, konačno, dobila priliku (i opravdanje) da vodim razgovore s pripadnicima dviju etničkih skupina od kojih su neki tokom rata bili na različitim stranama, neki, poput Đorđa Gunjevića i Tončija Erjavca na istim stranama, ali im se sjećanja ipak razlikuju, jer su prolazili kroz različita iskustva.

Španovica je, kaže u pogovoru knjizi S. Goldstein – kamen kušnje: „Nad malim područjem otvaraju se velika pitanja: osveta, pravda, oprost, zaborav, povijesna i pravna odgovornost, kolektivna i individualna krivnja, latentna mržnja i mogućnost snošljivosti, „etničko čišćenje“ kao varavo rješenje, susjedstvo kao sudbina.“⁴²

Moji sugovornici i sugovornice, kad bih ih pitala o tome kako pamte neke događaje, znali su reći – *ja govorim istinu, točno ono što je bilo i kako je bilo*. Kad se ustanovi da se ta „istina“ razlikuje od jednog do drugog pojedinca/pojedinke, ili od grupe do grupe svjedoka događaja, popularna mudrost zaključit će da „tu netko laže“. U pravilu je to ona druga strana unutar koje nije formirano naše vlastito pamćenje i interpretacija događaja. U kompleksnom području suočavanja s prošlošću i sam pojam „istine“ zadobiva složenije značenje od njegove svakodnevne upotrebe, koja se može ograničiti na što preciznije ustanovljavanje materijalnih činjenica. Suočavanje s prošlošću višeslojni je psihološki, društveni, nacionalni i politički proces unutar kojeg ne postoji jedna i jedinstvena „istina“, jer ona ovisi o mehanizmima suočavanja. Eventualno možemo govoriti o činjeničnoj, povijesnoj, političkoj, kazneno-pravnoj i subjektivnoj istini. Proučavanje memorije bavi se individualnim i grupnim sjećanjima i gotovo je nevažno da li ljudi „govore istinu“, misle da govore istinu ili iz nekog razloga iskrivljuju vlastita sjećanja. Istražujući tzv. konfliktna, ili naprosto različita sjećanja, pravi predmet interesa je upravo razlika do koje u sjećanjima dolazi i smisao koji se pokušava pridati tim događajima kroz njihovu interpretaciju temeljem zapamćenoga. Pritom selektivno pamćenje, kad o njemu govorimo kao o kolektivnoj memoriji, nije psihološki, već kontekstualni i društveni fenomen, u smislu u kojem je o memoriji govorio Halbwachs.

Preživjele žitelje Španovice i rane kolonizatore Novog Sela (od 1945 do 1948), kao i žitelje susjednih, srpskih sela, danas je teško pronaći. Većina Španovčana

---

⁴² Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 288.

su u vrijeme Drugog svjetskog rata bili djeca. Većina žitelja Novog Sela nije se vratila iz izbjeglištva. Potomke suvremenika kritičnih zbivanja, međutim, nije uvijek lako navesti da govore o vlastitim sjećanjima i pričama koje su slušali u međuratnim vremenima. Razgovor je obično započinjao nekom vrstom pregovaranja. Njihova bi prva reakcija bila: Nemam vam ja što reći, pitajte radije nekog starijeg - nakon čega je uslijedila potraga za imenima starijih rođaka ili znanaca, svjedoka vremena. Ili bi mi sugerirali – pitajte one politički angažirane... Nakon odgovora da me zanimaju pogledi i sjećanja različitih etničkih, ali i generacijskih skupina, reakcija bi vrlo često bila iznošenje stava prema nacionalizmu: "Nemam vam ja nikakvih predrasuda o tome - Srbi, Hrvati... mi nikada nismo odgajani u mržnji i netoleranciji." Na kraju, uz dodatna objašnjenja o projektu, većina ih je ipak pristala govoriti. No naročito je teško bilo pronaći žene sugovornice, iz bilo koje generacije.

V.1. Rat – prvi puta

Španovčani, gotovo bez iznimke, svjedoče da su događaji iz Drugog svjetskog rata u njihovim obiteljima bili tabu tema. Španovica tokom međuraća nikada nije bila javna, politička tema, o povijesti sela nije bilo dostupne povijesne i arhivske građe, tu se povijest nije spominjalo u školama. Jedan od ključnih ratnih događaja u regiji, koji je trebao biti predmet historiografije i javnog preispitivanja, prepušten je isključivo sferi privatnosti i osobnim interpretacijama. Evo kako o tome govore neki moji sugovornici i sugovornice:

Darko Baronica, rođen 1960, oba roditelja podrijetlom Španovčani: *Moja su sjećanja i znanja o Španovici dosta skromna, jer je Španovica u mojoj obitelji sve do 1990. godine bila apsolutna tabu tema, koja se nije glasno spominjala. Djed po ocu ubijen je u dobi od 33 godine, 1942, kad je počeo napad na Španovicu. Kažu kao civil, ja nemam razloga da u to ne vjerujem. Baka je bila trudna, a imala je već troje djece u dobi od 3 do 8 godina. Nakon pada Španovice, Španovčani su protjerani i moja je obitelj kao i većina Španovčana*

završila u selu Kukunjevac, gdje su navodno dan ranije protjerane srpske obitelji, upravo da bi se napravilo mjesta za Španovčane... Dva mlada brata mog oca završila su po domovima i dugo se uopće nije znalo gdje su, obitelj je spojena tek nakon rata. Djed po majčinoj strani proveo je par godina poslije rata u logoru u Gradiški i vratio se tek 1948. godine... Ne znam objašnjenja, jer su djedovi i bake koji su bili sudionici pomrli prije '90. kad se ta tema otvorila... Dugo godina nisam znao, niti iz obitelji, da je Novo Selo ustvari Španovica, o tome se nije pričalo ni u javnosti, niti u školi. Na okupljanjima šire obitelji kod tetka, govorilo se je o stradanju, govorilo se je o obiteljskoj situaciji, o rođacima koji su stradali, poubijani, nestali. Govorilo se je o nepravdi, ali ne o političkoj pozadini.

Olga Kovačević, rođena 1941, otac Španovčan, majka rođena Kosanović („Ded je navodno bio iz Like, ali nikada se nije pitalo odakle je to prezime i šta je tko“). Nakon pada Španovice, 1942, živjeli su u Pakracu, a potom u Orljavcu. Nakon Drugog svjetskog rata udajom za Srbina iz obližnjeg sela Japage, prelazi živjeti tamo, kasnije u Pakrac. U prosincu 1991. povlači se sa cijelom obitelji, u izbjegličkoj koloni predvođenoj JNA preko Bosne, prema Srbiji. No iz Bosne i ona i suprug uspijevaju se vratiti u Pakrac. Olga ostaje živjeti u njihovoj obiteljskoj kući, na hrvatskoj strani, dok se suprug zbog sigurnosti nastanjuje u srpskom dijelu Pakraca, Gavrinici. Suprug je tokom rata, 1994, umro. Olga danas živi u Pakracu, a djeca su ostala u Srbiji gdje su završila školovanje i zaposlila se.

Znali smo, znali (za Španovicu), mama nam je rekla da su isterani, ali nisu oni puno o tome pričali. Nikada nije bilo mržnje, mama je govorila - bilo pa prošlo, nikad se više ne možemo vratiti na svoje, ali uvijek je tugovala. Kad je pala Španovica (1942.), tata je negdje nestao, mama nije znala gdje je. Bio je u domobranima, negdje radio i vratio se tek 1946. nakon rata. Dolazila je UDBA provjeravati da li je bio ustaša, ali nije bio... Moji roditelji su govorili taj

španovački , kranjski jezik, a kad smo pitali zašto i nas nisu naučili rekli su - to vama ne treba... Roditelji su nas štitili da nas se ne bi gledalo popreko... Nisam imala dojam da je nešto prešućeno, da postoji tajna, jer se nije ni govorilo, ali znali smo... Otac nam je uvijek govorio: bio je rat, i – ne bojte se života... Tek sam kasnije skopčala... kad sam preživjela ovaj rat, onda mi se svašta vratilo, sjetila sam se i svojih roditelja da su stvarno šutjeli i imali neku tajnu... Mi smo i sada svi izmiješani, moj je muž pravoslavne vjere iz sela Japaga, njegovog su oca ubili ustaše, svekrva mi je pričala o nekom logoru koji je tu bio, suprug nije volio o tome pričati...

Višnja Klobučar, otac Španovčan, nakon Drugog svjetskog rata živjeli su u Pakracu:

Očev otac strijeljan je u Španovici, vjerojatno '42., ali se u obitelji o tome nije razgovaralo i ne znam točno... kod kuće se nije spominjalo ništa iz tog razdoblja. Tek početkom Domovinskog rata otac je počeo spominjati Španovicu.

Darko Baronica: *Moji su prije bili dosta imućni, prabaka Julijana bila je babica, imali su trgovinu, birtiju, djed je bio akordant. Španovčani muškarci su živjeli u šumi i dolazili svakih dva tjedna, a žene su držale kuću i sve su španovačke žene i danas izrazito sposobne žene. Nije bilo potrebe da žene rade, ali nakon progona i oduzimanja imovine svi su postali nadničari i slugе. Baka po očevoj liniji čistila je milicijsku stanicu u Orljavcu i tu upoznala milicionera za kojeg se udala '48. ili '49. godine. S njim je premještena u Pakrac, iako je Španovčanima bio povratak u Pakrac zabranjen. Baka je govorila da se udala da riješi egzistencijalni problem. On je umro sredinom 70-ih godina, ja sam imao deset. Baka je imala s njime još dva sina. Ali ni baka ni njen suprug nikada nisu pravili razliku između te djece i djed je bio vrlo korektan, svi smo plakali kad je umro...*

Rekao bih da smo čak živjeli s nekim osjećajem krivnje, sve se pričalo u pol glasa, u zatvorenim krugovima, što je bilo posljedica straha i sjećanja na progone prvih godina...

Još sam nešto uočio: imali smo neke rođake koji su emigrirali. O tim rođacima se baš nije puno pričalo jer su oni bili neka vrsta političke emigracije. Ni kad su dolazili nije bilo nekog veselja, vjerojatno je postojao strah, neka sumnja zbog praćenja i nadzora.

Baka po mami je živjela u Orljavcu i kad bi nas posjećivala, pa smo ju vozili natrag, znala je pokazati prozore jedne kuće u Bučju⁴³ i reći: ovo su moji prozori. Oko imanja gdje su imali kuću djed je bio posadio 18 jablanova, i na njih je pokazivala – ovo je posadio moj muž i tvoj djed. Mamina reakcija je bila da ju je uvijek ušutkivala, u smislu, ajde ostavimo to, to je prošlost i tako...

Drago Marter, rođen u Novom Selu, 1960. Otac Nijemac („folksdojčer“) podrijetlom iz Banata, majka potiče iz jednog od srpskih sela iz okolice. Roditelji su živjeli u Novom Selu do 1991. kad su sa srpskim zbjegom napustili selo. Marter ih je 1992. vratio u Pakrac. Drago Marter jedini je u Španovici obnovio imanje i pokrenuo seoski turizam. U Španovicu odlazi svakodnevno, ali s obitelji živi u Pakracu.

Pričalo se, ali potihoo... Većina domaćih Srba je Novo Selo i poslije preimenovanja zvala Španovica. A to je indikativan podatak. Novo Selo je bilo partizansko ime, kao nekakav new deal, pa novo ime... ovdašnji žitelji (Novog Sela) su to smatrali činjenicom koja je neminovna i nepromjenjiva, nije im smetalo što su došli u tuđe kuće.

Odrastao sam u obitelji gdje nije bilo nacionalizma iz jednostavnih razloga: jedan djed njemački podoficir, a drugi djed partizan. Ovaj prvi je sticajem okolnosti završio u Španovici kao zarobljenik poslije Drugog svjetskog rata;

---

⁴³ Bučje je susjedno selo Španovici, s pretežno srpskim stanovništvom u kojem su nekoliko domaćinstava nastanili Gorani iz prve generacije kolonista.

'47. ili '48. dovedeno je nekoliko njemačkih zarobljenika, među njima i moj djed koji je u njemačkim selima u Banatu imao veliko imanje i ovdje je kao veliki znalac o stoci i poljoprivredi učio poljoprivredi ove iz "vlaka bez voznog reda". Tu gore neposredno uz moju kuću je ostatak velike farme koja je podignuta da hrani cijelo ovo područje.

Drugi djed partizan je iz sela nedaleko Španovice doselio vjerojatno iz okoline Grahova... Moj djed je dovukao mog oca preko Crvenog križa iz nekakvog doma za ratnu siročad. Baka, kao folksdojčerica, završila je u logoru, gdje je i umrla. Jedan dio obitelji je utekao u Njemačku. Drugi djed je bio odavde i tako sam ja sticajem okolnosti rođen u Španovici, to jest u Novom Selu. Većina seljana su bili doseljenici iz Like, iz okolice Divosela i iz Bosne. Bili su drugačiji, to se vidjelo po svemu, po mentalitetu, nisu bili autohtoni. Bile su dvije ili tri hrvatske, nesrpske obitelji, među njima i mi.

Ja sam od dana mog rođenja upisan kao Nijemac, nikad nisam bio Jugoslaven, nikad nisam bio Hrvat, niko me ne zna u Pakracu po imenu, svi me znaju kao Hansa, to je bilo moje ime, posprdno, kao Švabo... Na sreću, ili na nesreću, imao sam kontakt sa obje Španovice, to jest i sa Novim Selom, i sa Španovicom. Živio sam među ljudima koji su ovdje naseljeni, ali sam jako dobro kontaktirao i sa autohtonim Španovljanima, imali smo jako dobre odnose... U selu je bilo „idilično“, turbofolk... hrpa nekakvih naseljenika koji su većinom živjeli od dobrih partizanskih penzija. Mislim da je to bila tipična priča vlaka bez voznog reda u kojoj su neki koji nisu nigdje imali ni kuće, ni mačeta ni kučeta, mislili da će raditi neki novi sustav poljoprivrede i svega ostaloga. Ali oni, kao ni oni iz Vojvodine koji su naselili moja imanja, nisu uspjeli, jer nisu bili agrarno obrazovani, ta priča nije imala mogućnosti uspjeti. Dio je već od 60-ih počeo raditi u pilani. Budući su većina direktora bili Srbi - kako da to kažem da ne budem grub - pomalo su se emancipirali i aklimatizirali na gradske uvjete i počeli seliti prema Pakracu. Neću reći da je kopanje i priča o Španovici bila zabranjena, ali nije se spominjalo. Znalo se da je bila velika bitka, paljba,

pucnjava, boj i da je poslije selo zapaljeno. Uvijek bez detalja. Detalje sam saznavao iz te knjige,⁴⁴ tek sam proučavajući tu knjigu shvatio koliko je taj sukob bio dubok, od prvog čarkanja kod pilane, do Drugog svjetskog rata. To nasilje koje je bilo i posljedice, porodili su ogromnu količinu gorčine i nacionalizam s obje strane. Viđao sam bol koju su autohtoni Španovčani osjećali, te bake koje su dolazile zapalit svijeće. Čak sam ih znao ponekad voziti, ali to je bilo potihlo. Ja razumijem njihovu čežnju i bol, to je bila velika bitka i puno je života izgubljeno. Sve to još bolje razumijem poslije ovog rata, jer sam shvatio kolika je silina antilogike u ratu kad ama baš sve postaje „normalno“ ... za mene je logika u miru i u životu normalnom za čovjeka, a ne u ratu.

Stojan Radić i supruga, podrijetlom iz srpskih sela Kričke i Bučje, izbjegli tokom Bljeska, povratnici, žive u Pakracu. Stojan je bio u partizanima, XII. Slavonskoj brigadi.

Četrdesetih godina nije bilo motorizacije u kotaru, jedini Ivica Krizmanić iz Španovice je imao motor. Imali su gostionu, dućan i poštu... Vikali su nam: „Ej Vlasi, đe su vaši? Kralj Petar za rep se drži.“ Oni su znali da će Jugoslavija propasti. Čim su došli na vlast (NDH) su išli „panduri“ da vide jel mi radimo. Najprvo su poapsili školovane (Srbe), one koji su se bavili politikom i slali ih u logor u Koprivnici... Prvo su stradale Kričke (1941). U Kusionjama je zapaljena crkva, crkvu u Bučju su srušili 1941... Morali smo ići u Bučje po propusnice, oni su nas sačekivali u šumi Stražbenica, nedaleko Bučja... Bile su straže i vikalo se: Bješ'te, evo bande... Posle su došli pokolji, bunari, poljana, ubijali su babe. Da nismo imali straže i bježali u šumu... tako su nastajale jedinice i otpor NDH, sve je oružje bilo oteto ustašama... hranu smo vozili po šumama u kacama. Partizani su '42. godine dolazili s dvije strane, od Psunja i od Grahovljana: idemo Španovicu osvojiti da ne prave ršum okolo. Borba je vođena 3 dana, sve je osvojeno, crkva i škola, ali nijesu srušili crkvu, niti palili

---

44

selo, samo tamo gdje je bio otpor, kasnije su dolazili civili iz popaljenih srpskih sela i krali da prave sebi kuće... Pokupili su (partizani) od psunjske strane njih 70, ali nisu dirali civile. Oni su sami otišli, u uporište Pakrac, a postepeno širom Hrvatske... Španovčani su odlazili u selo Kukunjevce, 7 km dugo selo, najveće selo u okolini i tamo ubijali, 300 Španovčana pod oružjem, 700 žrtava u jednom danu – registrirano... postoje i verzije da to nisu bili Španovčani, već 30 Hercegovaca koji su bili najgori – njemu je zaklat čovika bilo - ko pile zaklat...

Gđa Radić: *Ma sve smo zaboravili da nije zla drugoga bilo...u ovom ratu, da nas nije primila Bosna i Srbija, sve bi nas iz Bučja... jer je to bilo partizansko selo...*

Obrad Ivanović, porijeklom iz sela Dragovići: *Maltretiranje je počelo uspostavom NDH. U Dragovićima je bilo imućnih Srba... kod mog deda radio neki Španovčanin, koji je došao u osmom mjesecu '41. i rekao im neka muškarci odu u šumu, a žene će završiti u logoru u Njemačkoj. 450 ljudi je u osmom mjesecu pobijeno, neki su zapaljeni u crkvi, neki poklani i pobacani u bunare.*

Dorđe Gunjević, rođen 1939. godine, živio u srpskom selu Gornji Grahovljani do 1958.

Moj je otac par godina služio kod jednog trgovca, a iza toga kod Erjavčevog oca kao šumski radnik. Kad je došla NDH, '41., u dva navrata mog su oca Španovčani branili od ustaša, nisu dali da ga odvedu. Zato sam ja benevolentniji od nekih drugih. Otac nije puno pričao o tome, '41. je otišao u XII. Slavonsku brigadu, stigao je do Dravograda, vratio se '45. ujesen.

Španovica je bila rak rana, činjena su užasna zvjerstva. '42. donesena je odluka da se likvidiraju krivi, narod koji nije učestvovao pušten je i otišli su. Odluka da

se selo briše i da se kolonizira Srbima iz Bosne i Like donesena je '45. Vrlo mali broj ljudi iz okolnih sela naselilo je Novo Selo...

Gojko Bosanac, rođen 1933, rodom iz Brusnika, radni vijek proveo kao nastavnik povijesti u srednjoj školi u Pakracu, gdje i sada živi. Ranih 90-ih proveo je neko vrijeme u izbjeglištvu u Zagrebu.

Moj je otac radio u pilani, sa Španovčanima je bio u jako dobrim odnosima, jer su oni dovozili drvo... Moj je „učo“ bio Bogdan Crnobrnja, u Brusniku, i ja sam ga pitao zašto je došlo do te netrpeljivosti prema Španovici i na kraju do napada, paleži i raseljavanja, a on je odgovorio – partija je kriva, nije ih preuzela, oni su bili HSS-ovci, prepustili smo ih ustašama... bilo ih je (Španovčana) nešto s partizanima, a ustaša je bilo puno... i moj je otac govorio – krivi smo, Srbi su ih krali, pravili nereda i kad su došli ustaše, oni su to iskoristili da se zaštite i da se osvete...

Meni je bilo 9 godina kad su Španovčani prvi puta opkolili selo (Brusnik) '41, sav su narod odveli pred kapelu i tukli suradnike NOP-a i onda ih oterali u Lipik. Prije toga gorjeli su Grđevac i Koturić, radili su to požeški i španovački ustaše, nije bilo ubojstava. Drugi puta spalili su Grđevac, Koturić i djelomično Brusnik u šestom mjesecu 1942, bila je to ideologija čišćenja. Ušli u kuću gdje je žena došla dijete... bio je to strašan stres, kao dijete sam doživio klanja, privođenja, našao zaklanog ujaka u voćnjaku, puno mi je rodbine izginulo u Jasenovcu... Uvijek je bilo i primjera dobrote – jedna je moja rođaka pošla prema Kragulju i rekli joj da se vrati kući i tješi dijete... sve se je to sada (1991-1995) opet moglo dogoditi... A nas tri brata svi oženili Hrvatice.

Ako se o njihovom progonu iz Španovice u obiteljima Španovčana govorilo tiho i bez mnogo detalja, tek da bi se održao plamičak sjećanja i u funkciji kolektivne terapije, o onome što se u Španovici događalo nakon uspostave NDH, 1941/1942, a što Tonči Erjavec detaljno opisuje kao „dizanje sela“ i

„krvavu vršidbu“, nije se govorilo uopće. Ti su događaji potisnuti duboko u kolektivnu podsvijest. Kao što kaže jedan od mojih sugovornika: „Zbog poglavlja o ustaškim zločinima postoje neki Španovčani koji Erjavčevu knjigu uopće ne priznaju.“ Tonči Erjavec, prilikom našeg susreta u svibnju 2011. ponovo je govorio bez zadržke. No sada, nakon odmaka i od posljednjeg rata, s jednom novom emotivnom i spoznajnom dimenzijom. Na moje izravno pitanje, smatra li još uvijek točnom hipotezu koju je natuknuo u posljednjem, naknadno dodanom poglavlju knjige *Ponovo rat*, i koju je naglašavao prilikom našeg susreta 1995. - da je veći dio srpskog korpusa u Hrvatskoj „samo čekao trenutak“ da krene u ostvarenje velike Srbije po Garašaninovom nacrtu, **Tonči Erjavec** kaže:

Ne bih danas to mogao reći, ima jedan dio Srba koji su gajili nekakve svoje političke planove, ali da je to bilo generalno i masovno, mislim da nije. Rekao sam to pod dojmom onih događaja, naoružavanja Srba... Činjenica da su se neki ljudi vratili pobija dojam da je to bilo generalno protiv Hrvatske, samo je jedan dio bio protiv Hrvatske, a široki slojevi mislim da nisu. Uvijek se vraćam na inteligenciju, hrvatsku i srpsku. Školovani ljudi i sa jedne i sa druge strane lakše prodiru sa svojim idejama i sa svojim planovima. Jedan školovani Srbin ili Hrvat može napraviti puno više zla nego obični ljudi. To je kod svake nacije... Školovan, priznat, godinama na položaju, onda narod ide za tobom, pa su tu mediji i njihov utjecaj.

Spoznaju o odgovornosti elita Erjavec danas projicira i u vrijeme Drugog svjetskog rata: *Pitam se danas da li je i ubojstvo onog Španovčana, brata predsjednika HSS-a, Bere Vrtlara, uoči rata '39. u Kusionjama, gdje su ga dočekali i zatukli kolcima, posljedica djelovanja neke inteligencije. Teško je zamisliti da bi to napravio neki seljak, to je bila politika zaoštavanja između Srba i Hrvata.*

One odmazde, dizanje sela, to je bilo grozno, neshvatljivo, ali moralo je negdje početi, a počelo je sa Berom Vrtlarom, nastavilo se sa bacanjem u bunare, pa sa

logorima... najprije su prestali u dućan u Španovicu dolaziti muškarci, pa su slali žene, pa su i njih otjerali. Odnos sela, Španovčana prema tome nije bio da treba mlatiti Srbe koji dođu u dućan, ljudi su se sakrivali, jer su se poznavali, odnos seljaka prema Vlasima je bio korektan. Pojedinci su to radili namjerno da bi zavadili Hrvate i Srbe, pojedinci su počeli batinanja. U Španovicu je došao ustaški zastavnik iz Dervente, Ivica Vuletić, koji je postao zapovjednik Pripremne bojne i onih koji su se u nju upisali bez oružja, bez plaće, bez hrane, trebali su se odazvati na poziv, dobili bi pušku i onda je vratili. Vuletić je za jednom ženom trčao 200 m sa sikiricom (oštrica na dugačkoj dršci) da je izudara po leđima. Svi su gledali gdje on trči za njom... Partizanima je bio interes napraviti što veći srpski ustanak radi NOB-a. Isto što su radili ustaše, radili su i pojedini partizani da bi izazvali konfrontaciju. Primjer: iz Pakraca su se pješice vraćala tri Španovčana koje su partizani zaustavili u Brusniku, na kraju Kusonja, prema Dragoviću, odveli ih gore u Brusnik i najmlađem dali cedulju s ultimatumom da iz zatvora pusti neke Srbe, a oni da će pustiti ovu dvojicu iz Brusnika. Ivica Vuletić je tu cedulju poderao i bacio, a Srbe poslao u logor u Koprivnicu, tada još nije bilo Jasenovca, i naravna stvar, ovi (partizani) su taoce u Brusniku pobili. Tako se je to radilo, planski, inteligencija, rukovodstvo...i s jedne i s druge strane bilo je u interesu da se zavadi i zakrvi.

Je li postojala mogućnost da se Španovčani suprotstave? – pitam Erjavca.

Suprotstavio se Toma Skender, općinski načelnik, i šta je napravio Ivica Vuletić? Uhapsio ga je i mučio...predstavnik vlasti.

V.2. Međuraće

O životu u Pakracu i okolnim selima između dva rata sakupljeni su iskazi svjedoka u izdanju Documente - „Sjećanja na rati u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“. Uz jednu do dvije iznimke, kazivači u toj kolekciji usmenih povijesti spominju dobar život kad govore kako se živjelo prije posljednjeg rata. Najprije

ukazuju na egzistencijalnu sigurnosti, pa čak i blagostanje: gradile su se kuće (uz pomoć prijatelja i susjeda), odlazilo se na ljetovanje na more, djeca su se školovala, potrošnih dobara bilo je u izobilju. Bilo ih je i sa značajnim imetkom - vlasništvom obrta, ugostiteljskih objekata i drugih oblika malog poduzetništva, kupovali su stanove u Zagrebu. Kad razgovor stigne do međuetničkih odnosa, kazivači u toj kolekciji, kao i moji sugovornici, Srbi i Hrvati, uključujući Španovčane, tvrde da se život nakon Drugog svjetskog rata normalizirao. Etničke tenzije nisu postojale, po mnogima odnosi su bili gotovo idilični. To se najčešće iskazuje opaskom da se nije niti znalo koje je tko nacionalnosti. Odnosno, znalo se, ali se na to nije obraćalo pažnju, to nije bila činjenica koja je u društvenom životu i svakodnevicu nešto značila. Indikativno je, međutim, da u većini tih iskaza – uz neke iznimke, dakako - ljudi izbjegavaju etnički identificirati i sebe i drugu etničku skupinu, već govore o „mi“, o „oni“. Pripadnost se razabire tek iz konteksta, u rečenicama poput: „Neki moji najbolji prijatelji bili su Hrvati“, odnosno Srbi, „pa i iz Španovice“, odnosno Novog Sela. Što ukazuje da je svijest o etničkoj pripadnosti ipak postojala, ali njeno isticanje nije bilo potrebno, možda je bilo i nepoželjno. Stereotipi i predrasude, ukoliko ih je bilo, transformirani su u politički korektan jezik neimenovanja i ne-obraćanja pažnje. To dakako ne znači da ta prijateljstva nisu bila stvarna i iskrena. Nekolicina kazivača ipak ukazuje na „privilegirani status Srba“, iako i dalje tvrde da to nije bio razlog etničke distance: „U mojoj obitelji doživljavalo ih se (Srbe) samo kao neki privilegirani dio društva, njima je bilo lakše dobit zaposlenje, stipendiju, oni su više povezani i tako... ali u mojoj obitelji odgajani smo tako da nikoga ne mrzimo...“

Španovčani su se, unatoč dekretu iz 1945. o izgonu i zabrani povratka, već u pedesetim i šezdesetim godinama počeli polako vraćati u svoj kraj, no ne i u (Novo) selo. Rođena Španovčanka, Olga Kovačević, je nakon progona s obitelji živjela u Pakracu, a udajom prešla u srpsko selo Japaga i svjedoči o tom iskustvu: *Nikad me niko nije krivo pogledao* – priča Olga. *Prije rata ovoga*

znalo se tko je tko, pa i odakle smo, ali nije bilo uvreda... Muž je bio komunista, ali nikada mi nije rekao - ti si Hrvatica, Španovčanka, katolkinja... Poštovali smo se, moja je mama živjela s nama, a ne sa svojim sinovima, slavili smo i Božić i Uskrs...

Neki drugi Španovčani, međutim, svjedoče diskriminaciju i isključivanje koje su podnosili ne samo pripadnici generacije prognanih, već i njihovi potomci:

Darko Baronica: *Ja sam u dobi od 17 godina upisao Centar za kulturu (u Zagrebu), koji je bio jedina novinarska škola u Hrvatskoj. Moja majka je bila jako nesretna zbog toga, govorila je – gdje ćeš ti kao Španovčan dobiti posao kao novinar. Bila je to rijetka situacija kad se spominjala Španovica, a ja nisam shvatio o čemu govori. Završio sam tu školu i Fakultet političkih nauka, odslužio vojsku, vratio se u Pakrac, i podnio molbu na natječaj za referenta u uredu za obranu. Od nas šestero koji smo se kandidirali, ja sam jedini od tadašnje službe državne bezbjednosti iz Bjelovara, dobio crveno svjetlo. I to bez obrazloženja. Ja sam bio šokiran, jer sam u srednjoj školi postao i član Partije, odlazio sam na radne akcije, obavljao funkcije u omladinskoj organizaciji... Španovčani su se postepeno vraćali u Pakrac, s vremenom je zabrana splasnula, ali uglavnom su bili obrtnici, vrlo rijetko su nakon rata primani u državne službe, a kamoli postajali šefovi tih službi...*

I **Tonči Erjavec** govori o situaciji u kojoj njegov sin, inženjer šumarstva, nije mogao dobiti posao u Pakracu. *Osjetio sam na svojoj koži tu odbojnost prema Španovčanima. U službi se ja ne mogu požaliti, mene su više volili moji Vlasi u Španovici... te slave po selima, to je uvijek bilo na visokom nivou prijateljstva, tako da su u Pakracu već i mene počeli zvati „baja“... to je bilo jedno uvažavanje, jedno poštovanje, ali politika općinska je bila nešto drugo, Erjavčev sin nije mogao ovdje ostati... neka ide što dalje. Sa mojim Vlasima sam uvijek bio u jako dobrim odnosima, zvali su me doktor Erljavac. Tako da kad pogledam svoj život, moj odnos prema Vlasima i njihov odnos prema meni je OK. OK...*

Neku vrstu različitosti u društvenom statusu osjetio je i Drago Marter, rodom iz Novog Sela, čiji je slučaj specifičan. On se, naime, etnički ne smatra Hrvatom: *Reći ću, ne želeći se rugati Hrvatima, jer ja sam Nijemac... tako se osjećam, osjećam se drugačije, što mi je dalo poziciju da razmišljam kako hoću. I moram odati veliko priznanje i počast mojim roditeljima koji me nikada nisu zadobili nekom mržnjom... nije se govorilo uopće o nacionalnim nabojevima, ne zato što se nije smjelo. Ja sam bio u situaciji da shvatim neke stvari neposredno pred odlazak u JNA. Svaki Uskrs i svaki Božić iz Njemačke, od ostatka familije, dobivao sam poklon paket, u celofanu, s mašnom, gumeni bomboni i svašta, čega u Hrvatskoj, tu na selu, nije bilo - od vlaka na navijanje do saksofona... Međutim, pred moj odlazak u vojsku su ta pisma počeli otvarati, pregledavati, u osamdesetima... i onda sam ja shvatio da tu nešto ne štima. Da nisam u sredini koja mi je baš previše naklona. Dječaćkog sprdanja, i tučnjave, natezanja - ti Švabo i tako, toga je bilo i ranije, od rođenja, i to sam preživio, ali ovako institucionalizirano sam shvatio tek tada. Al sam se ja nosio s time, hranilo me to što sam ja vidio da sam drugačiji, zanimala me i drugačija glazba, dobra knjiga, dobar film, vrlo rano sam počeo slušati Pink Floyd. Ja imam dvoje odrasle djece, kćer je magistar ekonomije, nezaposlena, 90 posto zbog moje jezičine, sin je završio za kuhara i programera za kompjutere, isto nezaposlen... Odgovorni i „krivci“ za situaciju kolektivnog progona i stigmatizacije Španovčana, prema sadašnjoj percepciji i rekonstrukciji memorije iz razdoblja mira i relativnog prosperiteta između dva rata, nisu bili Srbi, pogotovo ne lokalni srpski korpus kolektivno, što je bio dominantan narativ devedesetih. Odgovornost se danas prepoznaje u političkom sustavu i Jugoslaviji kao multinacionalnoj federaciji:*

Tonči Erjavec: *Jugoslavija je bila veliko zlo za sve narode, jer se htjelo tri noge metnuti u jednu čizmu. Jugoslavija je samo malo krpala te međunacionalne odnose, jer iskonski svaka nacija želi imati svoju državu, hoće biti samostalna... ali Hrvatska je danas daleko od principa samostalnosti...*

Darko Baronica: *U mojoj obitelji je postojalo još nešto, što se odrazilo i na moj odgoj, a to je da nisu svi Srbi bili krivi; krivci su bili komunisti i partizani. Niti na ljude koji su živjeli na našem imanju nije se gledalo kao na otimače, jer uglavnom oni i nisu bili krivi. Oni su većinom došli iz Bosne i većina njih nije imala pojma o prošlosti. Značajan broj kuća je ionako razoren '42, tako da su oni dobili parcele na kojima su izgradili svoje kuće. Moja teta, rođena '43, također je udana za Srbina, vjerojatno bih se sjetio još takvih slučajeva. Nesnošljivost nije bila sveprisutna, iako je naravno postojala kod dijela ljudi... animozitet prema sustavu nije bio izražen, ali (kod Španovčana) nije postojala volja za uključivanjem u bilo koji oblik društvenog života, u udruge... jednostavno se znalo da to nije ostvarivo. Ja sam u SK ušao kad su nas primali masovno. Mnogi su ušli u partiju, moralo se, to je bio uvjet za bilo kakvu službu, morao se napraviti socijalni kompromis.*

V. 3. Ponovo rat

Priče, doživljaji i interpretacije pripadnika različitih etničkih skupina u etnički miješanim dijelovima Hrvatske iz vremena nagovještaja i početaka rata u Hrvatskoj često se razlikuju. Ako ne uvijek u činjenicama i kronologiji, onda u interpretaciji i objašnjavanju doživljaja i motiva za određeno ponašanje. U već spominjanoj kolekciji usmene povijesti (Documenta, 2010) Hrvati često svjedoče o nenadanom nestanku Srba iz gradova i sela i govore o izdanim prijateljstvima – *nestajali su susjedi i prijatelji s kojima su još koji dan ranije zajedno provodili vrijeme; nisu nam rekli što se sprema, iako su znali; mi smo njima vjerovali, a oni nama nisu...* Srbi govore o osjećaju ugroženosti, reaktualizaciji sjećanja na traume iz Drugog svjetskog rata, prijetećoj političkoj retorici.

Hrvatski mediji su već u proljeće 1991. počeli izvještavati o odlascima Srba u izbjeglištvo, napose iz istočne i zapadne Slavonije. Televizijski snimci

dokumentirali su kolone izbjeglica koji su se s minimalnom imovinom kretali put Srbije. Putovali su mostovima preko Dunava i Save, ukrcavali se na pretrpane skele, a među njima zamjetan je bio veliki broj staraca, nemoćnih i teško pokretnih. Pitala sam se tih dana što te ljude može natjerati na odluku da napuste svoja dugogodišnja, za neke čak vjekovna obitavališta i imovinu, i krenu put zemlje u čijem glavnom gradu mnogi od njih nikada ranije nisu ni bili. Morala je to biti ili jaka prisila ili veliki strah. No reporteri hrvatskih medija nikada se nisu potrudili saslušati i njihove priče. Odnosno, nekolicina onih koji su to pokušali - kao i većina Srba na Zagrebačkoj televiziji, kako se tada zvala HRT - dobili su otkaz. Odlazak se pripisivao „povijesnoj ulozi srpskog korpusa u onemogućavanju ostvarenja hrvatske državnosti – tisućugodišnjeg sna Hrvata“, govorilo se o garašaninovskim teorijama zavjere i utjecaju velikosrpske, Miloševićeve propagande koja među hrvatskim Srbima širi paniku od „ustaške“ vlasti. Potonje je zacijelo bio dio istine. Notorni Memorandum SANU,⁴⁵ davao je alibi takvom razmišljanju. A već 4. ožujka 1991. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, tada još zajedničke države, demantirao je pisanje beogradskih medija o navodnom pokolju Srba u Pakracu. Druga strana medalje govori da službena hrvatska politika u javnom govoru nije poduzela ni najmanje napore da taj egzodus zaustavi i da smanji rastuće etničke napetosti. To dokazuje i slučaj Reihl Kir,⁴⁶ a nikada nisu do kraja razjašnjene okolnosti ubojstva 12 hrvatskih policajaca u Borovu Selu, događaj koji je do kraja poništio mirovna nastojanja u istočnoj Slavoniji.⁴⁷

---

⁴⁵ Memorandum SANU, vidi: Laura Silber & Allan Little: Yugoslavia-Death of a Nation, Penguin Books; Revised edition (February 1, 1997), stranice 29-35

⁴⁶ Vidi: Laura Silber & Allan Little: Yugoslavia-Death of a Nation, Penguin Books; Revised edition (February 1, 1997), stranice 140-144

⁴⁷ Vidi: <http://republika.eu/novost/14599/mesic-adzic-mi-je-rekao-da-je-napad-na-borovo-selo-organizirao-netko-iz-hrvatske-vlasti> (datum pristupanja 13.6.2013), vidi također: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvatska-ih-je-poslala-u-klopku-i-oprostila-njihovim-ubojicama-20-godina-od-masakra-policajaca-u-borovu-selu/549595.aspx> (datum pristupanja 13.06.2013)

Prešućivana povijest Španovice/Novog Sela, zatumljivani osjećaji, kao i čitav niz proturječja iz prošlosti izbijaju na površinu 1990/1991, kad nacionalističke politike u republikama bivše države dostižu kulminaciju, a politički se život počinje organizirati oko novostvorenih političkih stranaka koje u Hrvatskoj, s izuzetkom SDP-a i nekih marginalnih stranaka, u imenu nose nacionalni predznak i na izbore izlaze sa snažnim nacionalnim nabojem. U Pakracu, kao i u drugim dijelovima s velikim, često većinskim postotkom Srba, na prvim višestranačkim izborima u svibnju 1990. pobjeđuje SDP, ali kako se stranka zbog izbornih kalkulacija ne izjašnjava o statusu Srba, niti ulazi u žešće okršaje s nacionalističkim politikama i retorikom drugih stranaka, javni prostor i političku artikulaciju zaposjedaju Tuđmanov HDZ i SDS Jovana Raškovića. Te i neke manje nacionalističke stranke eksploatiraju i nerazriješene traume iz prošlosti, poput Španovice/Novog Sela.

Drago Marter: *Devedesetih, jednostavno ste primijetili uz prometnicu da neki ljudi često komuniciraju, pa su se pojavila dva sa puškom, tri ovako, četiri onako...vidjela se separacija, da su se i oni koji su se prije jako družili počeli povlačiti svatko svojim, nastalo je neko šuškanje... pa bum jedanput u Pakracu, pa drugi put, pa HDZ, pa SDS, uglavnom svako je bježao svojim. Tada je počela i priča o Španovici, kao da ste pustili duha iz boce. Ali ja ih razumijem, ljudi koji su čekali 40 godina dočekali su trenutak da to smiju izreći, a i da nahrane svoju emotivnu prazninu, počeli su to potencirati.*

Drago Baronica: *Ne mogu reći da se devedesetih počelo naveliko pričati o Španovici, sve je i dalje izlazilo na kapaljku. Za to je najzaslužniji Erjavec i njegova knjiga. Onda je krenula Zavičajna zajednica Španovčana, pa su postojali sabori Španovčana, pa komemoracije, pa zahtjevi prema Saboru za povratkom imovine... Sa dolaskom hrvatskih obilježja, isticanjem nacionalne pripadnosti, počeli su se buditi i španovački osjećaji. U srpnju '90. godine vratio sam se u Pakrac, nisam dobio posao u struci, nego sam radio kao šanker*

kod prijatelja, koji je bio Španovčan. Vi Španovčani se samo međusobno zapošljavate - rekao mi je netko, što je bilo točno...

Olga Kovačević: *Njima je svima koji su ovamo dolazili, i Raškoviću i HDZ-u, bio cilj da te ljude zavade, umjesto da ih mire... ova mržnja trajati će još sto godina... Prije rata ovoga znalo se je tko je tko, pa i odakle smo, ali nije bilo uvreda... sada su mi govorili da sam četnikuša... Naši (Hrvati) su htjeli da im kažemo da su nam muževi četnici, a ja znam da nije bio, nisam mogla pljuvati po njemu, slali su me nek idem u Krajinu kod muža...*

Mirko:⁴⁸ *...Najbolje je bilo kod kuće. Što manje izlaziti. Ubacivalo se sve više ekstrema i to je išlo polako. Počelo se malo i pljačkati, novca je bilo odasvud, dotiralo se. Počele su i te stranke i ti skupovi, HDZ tera svoje, SDS svoje skupove. To je bilo dovoljno. Osniva se, recimo, skup Srpske demokratske stranke u Lici ili bilo gdje i odavde ide čitav autobus dolje. I tak' je bilo i s HDZ-om.*

Dorđe Gunjević: *Podjele po nacionalnoj osnovi nisu se osjećale poslije Drugog svjetskog rata. Prvi znakovi javljaju se '71., ali nismo to htjeli vidjeti. Veliko zlo napravila je crkva, zalazili su po kućama, katoličkim, započelo je iskapanje kostiju. Tenzije rastu krajem 80-ih kad Đodan govori o hrvatskoj lisnici/puški... odjednom primjećuješ da ti počinju okretati leđa...osnivanje stranaka je to potenciralo...*

Višnja Klobučar: *U mojoj zgradi shvatili smo da se nešto događa, jer su srpski stanovi bili prazni za svaki vikend. Kad smo se 19.8. 1991. vratili s mora, sa srpskih stanova su maknute pločice s imenima. Djeca od petka nisu dolazila u vrtić, mi nismo znali čega se plaše...*

---

⁴⁸ „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“, Zagreb, str. 28.

Davor Grbac:⁴⁹(podrijetlom Španovčan): *Srbi su se taj vikend, prema planu koji je njihova teritorijalna obrana izradila davno prije, izvukli iz grada. Jednostavno, taj su vikend napustili grad i u pet ujutro sasuli ga minama... Uplašio sam se za oca i odlučio sam ga evakuirati iz grada, u izbjeglištvo. On je imao devet godina kad je počela ta španovačka kalvarija i on je cijelo vrijeme govorio da je on jednom bježao i da više neće bježati. Srbi su već bili otišli, ali velim, dio Srba je ostao. Kad sam se vratio, dio njih, tih ajmo reći bivših prijatelja, je bio već na drugoj strani. Kasnije sam doznao da je dio njih ostao ovdje po naređenju da bi vidjeli u kakvoj smo situaciji.*

Stojan:⁵⁰ *Sjećam se dobro trenutka kad sam shvatio da će biti rata. Bio je osmi mjesec 1990. ili 1991. godine, jedno popodne smo igrali nogomet. Bio sam sa sinom. Sjećam se, došao je jedan komšija s autom, i kaže, ubili su Vladu. Vlado je isto bio jedan moj komšija, Hrvat, policajac. I kad su rekli, ubili su Vladu, automatski se znalo da su ga ubili Srbi. I normalno da sam bio šokiran, kao svaki čovjek, inače sam s Vladom bio prijatelj. I tada je jedan drugi komšija iz istoga sela rekao javno, ubijajte ih redom, majku im jebem! I ja sam razmišljao – ja i moj sin smo tu jedini Srbi. A ovaj je poručio – ubijajte ih redom. Tako da s tog stadiona nisam išao ravno kući, jer sam se bojao proći ulicom, nego sam išao okolo, napravio dvadeset kilometara, da s druge strane dođem kući. To je trenutak kad sam shvatio da je stvar otišla predaleko i da se to mirnim putem neće riješiti.*

Vesna Golić:⁵¹ *...Čuli smo bombe... To je bio taj trenutak kad sam osetila užasan strah. To je takav strah koji boli, čitavo telo me bolilo od tog straha, tresla sam se, skakala sam naokolo i govorila ocu - vodi nas odavde, vodi nas,*

---

⁴⁹ Davor Grbac u "Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima", str. 44.

⁵⁰ Svjedočanstvo preuzeto iz "Sjećanja", str. 31. Napomena, „Stojan“ nije ista osoba kao Stojan Radić, čiji je iskaz dan u intervjuu autorici korišten ranije.

⁵¹ Cit. djelo,, str.46

vodi nas odavde, šta će biti s nama. I stvarno, tad sam rekla da nas vodi u jedno srpsko selo i otišli smo tamo.

Nego, kad smo se vratili u grad, to je bilo rano ujutro, recimo treći dan otkad je počeo rat, dijelili su iz kamiona kruh ljudima na ulici i svuda su bili naoružani ljudi i ti civili koji dolaze po taj kruh...Vratili smo se kući, ostali još par sati, i komšija nam kaže, Hrvat, ljudi vi nemojte da čekate ovde noć, vas su tražili. Pa ko nas je tražio, pa kao bila je policija, raspitivali su se gde ste i kaže, idite, nemojte da nosite puno stvari, krenite prema Zagrebu, kažite da vodite ženu i djecu u Zagreb. Sjeli smo u auto i otišli do Kutine i od Kutine za Beograd i više se nikada nismo vratili kući.

O datumu „pravog“ početka rata u Pakracu i okolici danas vlada, blago rečeno, nedoumica i nesuglasje. Neki smatraju da je to bio vikend, noć s nedjelje na ponedjeljak 18./19. kolovoza 1991. kad je Banjalučki korpus JNA, nakon što je, 17. kolovoza iz BiH prešao Savu i pridružio se srpskim pobunjenicima u zapadnoj Slavoniji, žestoko napao Pakrac teškom artiljerijom. Drugi pak tvrde da je rat u Pakracu počeo već 1. ožujka kad su srpski policajci odbili poslušnost MUP-u i zauzeli stanicu milicije. 3. ožujka snage MUP-a suzbile su pobunu i razoružali srpske policajce. Taj je dan kasnije proglašen i Danom grada Pakraca. Slučajno sam se u ožujku 2012. tih dana zatekla u obližnjem Lipiku pa, iako nisam nazočila obilježavanju Dana grada, slušala sam lokalne radiostanice koje su redom podsjećale na dramatične događaje iz 1991. ne prežući od zapaljive retorike iz devedesetih, kakva se danas u Pakracu običnim danima više ne čuje. Govornici i govornice mahom su ponavljali zahtjev, upućen republičkim vlastima, da se 1. ožujka zbog zbivanja u Pakracu proglašeni danom početka rata u Hrvatskoj i kao takav obilježava na nacionalnoj razini. Takvi zahtjevi dolaze i iz drugih dijelova Hrvatske i, poput imenovanja ulica, trgova i čitavih sela, spadaju u red zahtjeva za utvrđivanjem simboličkog poretka. Kako je riječ o mahom razvojno i populacijski opustošenim dijelovima zemlje, sam

simbolički čin ne bi samo predstavljao priznanje patnje i gubitaka i pridao lokaciji herojski značaj i vidljivost na nacionalnoj razini, već bi vjerojatno omogućio i neki ekonomski probitak, barem na sam taj dan zbog održavanja manifestacije od nacionalnog značaja, kakvih u Pakracu, za razliku od Vukovara i Knina, nema. Na proslavu se, međutim, kažu mi očevici, svake godine odaziva sve manje ljudi. 2012, kažu očevici, bilo ih je tek stotinjak.

O burnim danima rađanja višestranačja u RH 1990, kao i o rastućim tenzijama, incidentima i preuzimanju policijske stanice u ožujku 1991, piše i Tonči Erjavec u posljednjem poglavlju svoje knjige.⁵²

Prvi regionalni ogranak HDZ-a u selu Badljevinu osnovan je relativno kasno, tek 27. svibnja 1990, dakle nakon prvih višestranačkih izbora koji su održani 22. i 23. travnja, odnosno početkom svibnja, kako u kojem dijelu Hrvatske. Osnivanje HDZ-a proteklo je pod jakim policijskim osiguranjem, jer se pronio glas, bilježi Erjavec, da će taj dan „navaliti Srbi“ iz okolnih sela. No sve je prošlo u najboljem redu. Po njegovom uvjerenju, Srbi su tada mogli čuti „samo poziv na zajednički život, uz punu ravnopravnost s Hrvatima“. Srbi, međutim, drugačije pamte poruke koje su slušali na skupovima ili mitinzima u organizaciji HDZ-a:

Stojan:⁵³ *...I onda i sada mislim da ljudi nemaju uvijek iste interese i pokušavao sam razumjeti svoje komšije Hrvate kad su pljeskali govorima Franje Tuđmana, iako se ja nikako nisam mogao suglasiti s tim, jer je Franjo Tuđman već u prvim govorima govorio da Srbi neće više imati ista prava kao Hrvati. I logično da takav govor i takvu ideologiju nisam mogao prihvatiti. Tada su se kod mene pojavili prvi strahovi da se stvari neće povoljno riješiti. Onda su počeli i na lokalnoj razini mali političari, predsjednici lokalnih ogranaka HDZ-a, organizirati skupove. Pa je tako jedan i u Prekopakri, 1989.⁵⁴ u ljeto, ispred*

---

⁵² Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 183.

⁵³ „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima,“ str. 31.

⁵⁴ Ovdje je očito riječ o krivo zapamćenoj godini, jer su se ogranci HDZ-a u toj regiji počeli osnivati tek 1990. nakon prvih višestranačkih izbora.

Češkog doma, lokalni predsjednik HDZ-a, održao takav govor da sam prvi put osjetio strah. Bilo je sigurno preko pet stotina ljudi, pola sela...

Nakon toga, u lipnju, uslijedilo je po srpskim selima osnivanje mjesnih organizacija SDS-a (Srpske demokratske stranke), a 5. 8. 1990. osnovan je općinski odbor SDS-a za Pakrac.⁵⁵ Za predsjednika je izabran inženjer šumarstva Veljko Džakula. Predsjednik mjesne organizacije SDS-a u Novom Selu, prema Erjavčevom kazivanju, poziva narod u borbu protiv nove hrvatske vlasti koju naziva „ustaškom“⁵⁶ i upozorava da će najavljeni zakon o denacionalizaciji omogućiti da se Srbima oduzme „njihova zemlja“. 16. 8. 1990, na dan zasjedanja Inicijativnog odbora ogranka HDZ-a za grad Pakrac, netko je pucao kroz prozor Hrvatskoga doma, gdje je odbor zasjedao, a Srbi po gradu, navodno organizirano, trgaju plakate hrvatskih stranaka. O političkoj intonaciji skupova na kojima su osnivani regionalni ogranci HDZ-a i SDS-a danas dakako postoje vrlo različita sjećanja. Dok Hrvati govore o porukama mira i suživota koje su se mogle čuti sa HDZ-ovih okupljanja, Srbi govore o osjećaju napuštenosti, izdaje od strane SDP-a i porukama koje su, kao i obnavljanje simbolike NDH, izazivali užas i strah koji je, napominje danas Veljko Džakula⁵⁷, mogao biti i iracionalan, ali podjednako stvaran, naročito kod starije generacije koja je preživjela genocidna iskustva politike NDH.

19. kolovoza 1990. u gradu, opet pred Hrvatskim domom, organiziran je HDZ-ov miting, na koji iz Zagreba dolaze Stipe Mesić i Josip Boljkovac, u to vrijeme visoki državni i stranački dužnosnici HDZ-a. Peče se janjac. Srbi organiziraju

---

⁵⁵ Prve hrvatske političke stranke (HSLŠ, HDZ, SDP, HSS i druge, registrirane su u veljači 1990, a neposredno nakon toga osniva se u Kninu 17. Veljače Srpska demokratska stranka, (SDS). Dakle, kao i prvi ogranak HDZ-a u Badljevinu i prve mjesne organizacije SDS-a se u ovom kraju osnivaju s velikim vremenskim pomakom, a HDZ i SDS Pakraca, čak i nakon prvih višestranačkih izbora. Na prvim višestranačkim izborima u općini Pakrac, u svibnju 1990, pobijedio je SDP za kojeg je glasala i većina lokalnih Srba.

⁵⁶ Reciprocitetno, hrvatski mediji i politička javnost u to vrijeme, već vidljive pokrete srpskog stanovništva prema izbjeglištvu označavaju kao posljedicu djelovanja „srbo-komunističke vlasti“ i „četnika“.

⁵⁷ U razgovoru s autoricom u lipnju 2011.

kontramiting pred zgradom Općine (i navodno se vrti vol na ražnju). No do otvorenog sukoba nije došlo.

Napetosti rastu krajem 1990. i kao i u drugim centrima pobune Srba ranije te godine (Knin, svibanj 1990), koncentrirani su oko lokalnih policijskih stanica. Nova hrvatska vlast, uz razna opravdanja, uključujući stručnost, u mjestima potencijalne pobune smjenjuje policajce srpske nacionalnosti koji su u tim krajevima činili većinu policijskih snaga. Neki pružaju otpor i odbijaju zamijeniti jugoslavensku zastavu hrvatskom. Erjavec prepričava anegdotu u kojoj je, uoči 29.11.1990. baš srpskog policajca, do tada već degradiranog na funkciju gradskog pozornika, zapala dužnost da, nakon višesatnog natezanja i pregovora pakračke policije s MUP-om, po zapovjedi komandira stanice skine jugoslavensku i izvjesi hrvatsku zastavu.⁵⁸ O institucionalnoj konfuziji koja je vladala svjedoči podatak da je dio pakračkih policajaca nosio hrvatska obilježja („šahovnicu“), a dio jugoslavenska (zvijezdu). Erjavec spominje da se u to vrijeme, već krajem 1990, događaju prvi incidenti, gradom počinju hodati naoružani civili. Prvog dana ožujka 1991. u policijskoj stanici dolazi do nove pobune srpskih policajaca (izbija „puč“), razoružavaju se mladići (Hrvati) koji su ujesen 1990. zaposleni „u cilju balansiranja nacionalnog sastava stanice“, dolazi i do „pljuskanja, ali nema većeg fizičkog maltretiranja“, piše Erjavec. Komandir policije, isti onaj koji je četiri mjeseca ranije nakon pregovora s MUP-om naredio vješanje hrvatske zastave, proglašava da je stanica milicije od sada pod komandom SAO Krajine. U noći s 1. na 2. ožujka 1991. ulaze tenkovi i bojna oprema JNA iz smjera Požege, rano ujutro ulaze i hrvatski „specijalci“, kako ih naziva Erjavec. Do sukoba nije došlo, ali specijalci ulaze u policijsku stanicu i hapse „odmetnute“ srpske policajce, koji bivaju pušteni u roku od nekoliko dana. Tada u grad stiže i savezni MUP, a 3. ožujka u Pakrac dolaze

---

⁵⁸ Formalno- pravno, Rezoluciju o razdruživanju od SFRJ i Rezoluciju o zaštiti ustavnog poretka Hrvatske Hrvatski sabor donosi tek 22. veljače 1991.

Stipe Mesić, Josip Boljkovac i general Pete vojne oblasti, nakon čega veći dio srpskih policajaca potpisuje lojalnost RH i vraća se na posao .

U razdoblju sljedećih nekoliko mjeseci (ožujak- lipanj 1991) Erjavec bilježi učestale terorističke akcije, zbog čega raste strah i nesigurnost građana. Većina incidenata koje bilježi su napadi na Hrvate i njihovu imovinu, javne objekte, željezničku prugu te tri uzastopna miniranja kapelice Sv. Josipa u Pakracu. Erjavec, kako je već rečeno, bilježi i napade na građane srpske nacionalnosti i njihovu imovinu. Na Vladikin dvor u Pakracu bačen je dinamit 27.06.1991.

19. svibnja 1991. održan je referendum o budućem statusu RH, danas uglavnom poznat kao referendum o osamostaljenju. Na razini Hrvatske, na referendum se odazvalo 89 posto hrvatskih građana, od čega se njih 93 posto izjasnilo za samostalnu i suverenu RH. U Pakracu se na referendum odazvalo tek 51 posto upisanih glasača, od čega je 84 posto glasalo za suverenost. Erjavec, koji je bio predsjednik jedne od referendumskih komisija, tvrdi da se Srbi mahom nisu odazvali jer su već ranije, 12. svibnja 1991, glasali na referendumu kojeg su organizirale vlasti SAO Krajine i s 92 posto glasali za ostanak u Jugoslaviji. Taj je zaključak donekle u kontradikciji sa činjenicom da je SAO Krajina – Zapadna Slavonija proglašena tek 14. kolovoza 1991.⁵⁹ 16. srpnja u Lipiku je ubijen jedan policajac, drugi teško, a treći lakše ranjen. 06. kolovoza 1991. svi policajci Srbi napuštaju službu, a na lokalnim prometnicama pojavljuju se barikade.

Jedan je događaj iz tih dana, uoči "pravog početka rata", 18/19. kolovoza 1991. gotovo potpuno izbrisan iz kolektivne memorije i spominju ga tek rijetki pojedinci. Riječ je o peticiji i skupu nazvanom "Za mir" kojeg organiziraju

---

⁵⁹ SAO Krajina proglašena je u tzv. Sektoru jug u travnju 1991. Izvršno Vijeće SAO Krajine još je ranije donijelo odluku da i općina Pakrac pripada SAO Krajini, ali Pakrac, odnosno zapadna Slavonija, prema riječima Veljka Džakule, odbija slijediti direktive iz Knina, uključujući njenu Rezoluciju o razdruživanju od RH. To dokazuje i diferencijacijom u nazivu: SAO Krajina - Zapadna Slavonija (iz intervjua s Veljkom Džakulom). Barikade, odnosno „balvan revolucija“, pojavile su se u južnom dijelu SAO Krajine, oko Knina, još u kolovozu 1990.godine.

Pakračani, ali se sjećanja na značaj, uspjeh i smisao skupa ponovo razlikuju. Ne postoji suglasnost čak niti o danu kad je održan.

Mirka:⁶⁰ *U maju se dogodio jedan veliki marš za koji do pred par mjeseci nisam ni znala. Mirovni marš. Sakupljeno je više od pet hiljada potpisa ljudi koji su bili protiv rata i ratnih događanja u Pakracu. O tome zapravo nitko ne želi javno razgovarati. Mislím da se ta činjenica u Hrvatskoj uopće ne koristi, da su ljudi u jednom malom Pakracu, u petom mjesecu 1991. digli svoj glas protiv rata. Pa što god to značilo. Onda se to govorilo – protiv rata u Jugoslaviji. Zapravo, mislim da nimalo nije bila iskorištena činjenica da je bio taj javni prosvjed.*

Stojan:⁶¹ *Organiziran je bio jedan skup i to sedam dana pred početak rata, 11. kolovoza. Čak se potpisivala i peticija pred općinom. To je bila povorka možda od dve tisuće ljudi. Od općine pa do gimnazije... Svi smo potpisali peticiju protiv rata i svi smo prosvjedovali... Dakle, protestiralo se, ali to nije davalo nikakvog efekta. Znam da je bio višenacionalni skup, to je bio, mogu reći - skup Jugoslavena.*

Prema Erjavcu, manifestacija "Za mir" održana je 17. kolovoza pred gimnazijom. Skupu su prisustvovali i on i supruga Blanka, jer su na prigodnoj priredbi točku izvele i djevojčice iz grupe za suvremeni ples koju je Blanka vodila. No, dodaje Erjavec: "Mnogi ljudi koji su još veće ranije bili na posljednjim dogovorima i generalnoj probi nisu se sljedećeg dana više pojavili. I djece je bilo manje, jer su ih te noći roditelji evakuirali."⁶²

Procjena je većine hrvatskih stanovnika da su se „Srbi evakuirali preko noći“, što se uzima kao dokaz odavno pripremane akcije napada na Pakrac, o čemu su Srbi bili obaviješteni, ali to, osim nekoliko iznimaka, nisu rekli svojim sugrađanima Hrvatima. Propuštaju, međutim, reći da su tih dana izbjegli i

---

⁶⁰ „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima,“ str. 29.

⁶¹ Ibid. 32,

⁶² Tonči Erjavec, cit.djelo, str. 195.

mnogi hrvatski građani, o čemu svjedoči Erjavec u posljednjem poglavlju svoje knjige.

19. kolovoza počinje žestoki napad JNA i srpskih paravojskih jedinica na Pakrac, kojeg odbija sedamdesetak pakračkih policajaca i civili koji im se pridružuju. Pred kraj dana u pomoć im dolaze policajci iz Kutine i Bjelovara. „Danas mnogi smatraju kako bi Pakrac tog dana svakako pao, jer prema podacima kojima raspolažemo njihove su snage brojile 1600 ljudi, da četnici i vojska nisu bili uvjereni kako su Hrvati naoružani do zuba“, piše Erjavec. Ovu rečenicu navodim kao primjer koliko se toga u tim prvim danima rata zasnivalo na percepciji. Hrvati do dan danas vjeruju da su svi Srbi u pobunjenim krajevima koje je naoružavala JNA bili naoružani do zuba. Činjenica da je JNA naoružavala srpske civile u Hrvatskoj potvrđena je mnogim iskazima i dokazima iz relevantnih izvora, kao i oružanim djelovanjem. No očito je među Srbima vladalo uvjerenje da su i Hrvati naoružani „do zuba“.

Nekoliko dana kasnije Tonči Erjavec prijavljuje se u organiziranu obranu i postaje član Kriznog štaba zadužen za funkcioniranje veterinarske službe. Ratna djelovanja se intenziviraju, srpske teritorijalne jedinice i JNA nižu napade višecijevnim bacačima i tenkovima, 22. rujna izveden je i avionski napad na grad. Krajem listopada 1991. u ofenzivu prelaze jedinice Zbora narodne garde i MUP-a u sklopu operacije zaustavljanja napredovanja srpskih snaga i JNA prema Virovitici. U prosincu 1991. HV je izvela ofenzivu u zapadnoj Slavoniji i preuzima kontrolu nad većinom sela oko Pakraca gdje je većinsko stanovništvo bilo srpsko (Dragovići, Novo Selo, Gornji Grahovljani, Donja Šumetlica...). Erjavec navodi da je u sastavu 123. Požeške brigade bilo 10 Španovčana i nabraja ih poimence. Također tvrdi da je većina tih sela, uključujući Novo Selo, evakuirana po naredbi srpskih vlasti i u organizaciji Banjalučkog korpusa (JNA) već prije napada hrvatskih snaga, što potvrđuju i drugi svjedoci. Iz Novog Sela je, zajedno sa suseljanima Srbima, evakuirano i pet hrvatskih obitelji koje su tamo zaostale. Erjavec bilježi svjedočenje jednoga

od njih, Johana Martera⁶³, o životu za vrijeme SAO Krajine (kolovoz –prosinac 1991): „Mene i suprugu nitko nije dirao... Nitko me nikada nije preslušavao, a susjedi Srbi dobro su se ponašali. Ne mogu reći da se nešto ružno dogodilo.“ A o samom toku evakuacije prema Bosni kaže: „Po prezimenu morali su vidjeti da nisam Srbin, ali ne mogu reći da su me zbog toga drugačije tretirali.“ Johana Martera nekoliko mjeseci kasnije u Hrvatsku je vratio njegov sin Drago Marter. No Johan se do smrti nije vratio u Španovicu. Uradio je to nakon 1995. njegov sin Drago, danas jedini žitelj Španovice koji u njoj pokušava „pokrenuti život“.

VI. Memorija i problem vlasništva

U središtu Španovice, uz cestu za Požegu, podignut je memorijalni kompleks u kojem se, okružen raslinjem uzdiže poveći spomenik od crnog mramora s upisanim imenima 382 hrvatske španovačke žrtve. Svi koji su ubijeni, nestali u logorima, na Križnom putu i u ostalim ratnim okolnostima Drugog svjetskog rata. Krajem devedesetih obilježena je i zajednička grobnica 73 žrtve, ubijene na sam dan napada na Španovicu, u listopadu 1942. Nešto niže, uz cestu, Španovčani su sami otkopali temelje crkve, tako da se vide njeni gabariti. Pored tragova crkve podignuto je oko četiri metra visoko raspelo sa crkvenim zvonom koje su Španovčanima poklonili Ravni Kotari, mjesto njihove postojbine. Na mramornom postolju uz španovački grb uklesana su i tri natpisa: „1865. – 1942. god. Vraćamo se Španovico tebi! Duhovi 1996. god.“ Drugi je na španovačkom dijalektu i govori o stradanjima i patnji, a na trećoj je strani zahvala darovateljima koji su omogućili podizanje zvonika. Na zahtjev Španovčana obnovljen je i omanji vatrogasni dom, koji se nalazi ispred groblja. U njemu se Španovčani danas okupljaju tokom memorijalnih susreta na njihov tradicionalni praznik Duhovi početkom lipnja i na dan pada Španovice, 06. listopada.

---

⁶³ Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 205. Johan Marter je otac Drage Martera.

S druge strane ceste nalazi se zgrada bivšeg seoskog društvenog doma koji je djelomično obnovljen, ali su tragovi ratnih granatiranja vidljivi i dalje. Dom nije vraćen u funkciju i jedini vidljivi trag aktivnosti je poveći grafit na njegovom pročelju: „Hrvatski sabore, vrati nam Španovicu!“ i jedan manji, upućen neimenovanom adresantu: „Oteto je prokleta!“, potpisan inicijalima T. E. (Tonči Erjavec).

Nisam uspjela točno ustanoviti od kad datira ta poruka, ali opće je poznato na što se odnosi. Riječ je o nerazriješenim vlasničkim odnosima i neuspješnom povratu španovačke imovine, konfiscirane 1945. godine.

Darko Baronica: *Ljudi su ogorčeni zbog načina na koji je povrat imovine riješen. Stariji ljudi govore, u toku jednog dana su nas protjerali, u toku jedne noći, 1945, naštancano je stotine rješenja kojima se ljudima oduzima imovina, a postupak povratka imovine traje godinama. Većina imovine oduzeta je u postupku protiv državnih neprijatelja. Imovina je poslije Drugog svjetskog rata mnogo puta promijenila vlasnika, neki su i kupili tu imovinu, pa bi to sada bilo nanošenje nove nepravde. Vraćena je samo nacionalizirana imovina, gdje je država postala vlasnik, a za ostalo se daje neka naknada u smiješnom iznosu – tridesetak polugodišnjih rata od par stotina kuna. U postupku mi moramo kroz rodne i vjenčane listove i ostavnine dokazivati da smo vlasnici ili nasljednici. Kod mene je imovina glasila na djeda koji je ubijen '42. godine, baka se preudala, dokumenata o nasljeđu nema, jer ta imovina nije darivana niti prodavana. Mi bi sada morali dokazivati da smo nasljednici.*

Španovčani su se oko povrata imovine počeli organizirati odmah nakon što su 1991. hrvatske oružane snage uspjele vratiti Španovicu, tada još Novo Selo, pod hrvatsku teritorijalnu kontrolu, a nakon čega je selo došlo pod nadzor UNPROFOR- a. S vremenom su osnovali udrugu i Zavičajnu zajednicu Španovčana, kojima je glavna misija bila povrat imovine. Na čelu prve Zajednice bio je Tonči Erjavec. Inicijativa je plivala na valu oslobodilačke euforije i hrvatskog državotvornog nacionalizma. Senzacionalistički hrvatski

mediji brzo su nanjušili moguću temu za nacionalističku euforiju i produbljivanje razdora između dva etniciteta. Zajednica je povremeno dobivala prostor i na javnoj televiziji. Naglasak je u to vrijeme bio na Srbima kao otimačima hrvatske imovine, izražavalo se moralno zgražanje nad ljudima koji su njihove kuće i imanja koristili, navodno, bez imalo grižnje savjesti, spominjali su se tragični događaji iz 1942, 1945, i 1991, a zaposjedanje imovine i rušenje sakralnih objekata postalo je dokazom nepremostivih civilizacijskih razlika između dva naroda; „vječne srpske težnje“ da ovlada ovim prostorima i bezobzirnosti komunističkog režima prema običnim, malim ljudima. Ni tada nitko nije spominjao događaje prije kobnog listopada 1942, srpske žrtve i ustaški teror, kao ni činjenicu da je većina novih žitelja kolonizirana mimo njihove volje, a jedan dio iz dijelova gdje su ustaše popalili i razorili njihovu imovinu. Državna vlast ničim nije intervenirala u ovu situaciju, nitko nije objašnjavao kompliciranu vlasničko-pravnu situaciju nastalu konfiskacijom, nacionalizacijom i novom denacionalizacijom.

Nova hrvatska država od svog je nastanka proglasila vlasništvo temeljnom ustavnom vrednotom i zalogom svog novog, demokratskog uređenja. No kad je trebalo rješavati problematične vlasničko-pravne odnose, država se pokazala nemoćnom, ili možda nezrelom i s nedostatkom političke volje, a učinak je bio deficit pravne države. Zakonom o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine⁶⁴ vlasnicima se mogla vratiti jedino nacionalizirana imovina, pa su tako vraćani proizvodni pogoni, tvornice, crkvena imanja (što je dodatno potvrđeno ugovorima između RH i Vatikana), dvorci i druga nacionalizirana kulturna i ekonomska bogatstva. Stanovi i kuće koji nisu bili nacionalizirani ili konfiscirani, već samo „preraspodijeljeni“, nisu mogli biti vraćeni temeljem tog zakona, jer nisu postojali službeni dokumenti, niti sudske odluke o konfiskaciji. Tokom ratova spaljen je i uništen dio

---

⁶⁴ <http://www.zakon.hr/z/130/Zakon-o-naknadi-za-imovinu-oduzetu-za-vrijeme-jugoslavenske-komunisti%C4%8Dke-vladavine> (pristupljeno 13.06.2013)

katastarskih i zemljišno knjižni zapisi, što je rješavanje problema učinilo još kompliciranijim. Srbi, izbjegli 1991, koji su na imanjima Španovčana živjeli oko 45 godina, koristili i održavali kuće ili izgradili nove, i obrađivali zemlju, smatrali su da su stekli pravo na tu imovinu, a povrat po pravnom načelu dosjelogosti. Cjelovitu studiju o povratku i problemima povratka izbjeglih Srba u RH, "Manjinski povratak u Hrvatsku-studija otvorenog procesa", izradio je 2011. UNHCR.⁶⁵

Zajednica Španovčana koja se pozivala na Zakon o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine tražila je da se stanje rekonstruira točno onako kakvo je bilo do 1942. U dva su navrata hodočastili u Sabor i zahtijevali da se taj zakon prilagodi njihovim potrebama, odnosno da se pronađe neko njima odgovarajuće rješenje. Mnogi danas spominju Agenciju za pravni promet i posredovanje nekretninama (APN) koja je osnovana još 1997. S ovlastima : "... da u svoje ime, a za račun Republike Hrvatske, kupuje ili mijenja nekretnine na području Republike Hrvatske, osim nekretnina čiji je pravni promet određen posebnim propisima." Po njima APN je mogla („budzašto“) kupiti imanja izbjeglih Srba i vratiti ih ranijim vlasnicima. No uz APN se vežu i mnoge afere. Srpski korpus, a na kraju i međunarodna zajednica, prepoznali su u prvotnoj verziji djelovanje Agencije namjeru protupravnog lišavanja imovine izbjeglih Srba.⁶⁶

Danas su Španovčani više-manje svjesni da niti im je država, nastala kao ostvarenje „tisućljetnog sna“, donijela pravdu i ispravila nepravdu, niti su Srbi kao etnički kolektivitet krivi za njihove gubitke. Zbog nedorečenog i neujednačenog zakonodavstva o povratu i naknadi za oduzetu imovinu stvoreni su vlasnički problemi nove generacije. U Španovici su ljudima dodjeljivana zamjenska imanja tamo gdje se vlasništvo nije moglo ustanoviti, što je stvorilo nove razdore i tenzije, sada više ne isključivo između Srba i Hrvata, nego i

⁶⁵ http://bib.irb.hr/datoteka/603986.Manjinski_povratak_2011_final.pdf (pristupljeno 13.06.2013)

⁶⁶ Vidi, npr: <http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=235> (pristupljeno 13.06. 2013)

među španovačkim Hrvatima koji, *sotto voce*, jedni drugima predbacuju ponašanje u vezi preuzimanja imovine.

Boris Pleša, aktualni predsjednik Zavičajne zajednice Španovčana:

Oni koji su tada (1945) izgubili imovinu nisu željeli biti narodni neprijatelji, oni samo hoće pravdu. Uspostavom hrvatske države očekivali su da će povrat imovine biti moguć, ali Zakon (o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine – op.V.K.) omogućuje povrat samo one imovine koja je bila nacionalizirana, odnosno konfiscirana... Po starim gruntovnicama bila je parcela do parcele, u Jugoslaviji su '45. te parcele objedinjene i sada su to velike parcele, stvoreni su novi kompleksi, a stare knjige više ne vrijede... Vi bi trebali sa geodetom utvrditi koje je zemljište bilo vaše, a troškovi mogu biti veći od vrijednosti... Mi smo kao udruga tražili da se Španovica izuzme iz tog Zakona (slično kao Zrin, Borićevac, Udbina...) Obišli smo sva državna tijela, ministarstvo pravosuđa, predsjednika Sabora... Razlog je politički – da se jedna nepravda ne ispravlja drugom... tako su i UN-ovci onda govorili.

Erjavec: *Dva puta je zahtjev slan u Sabor koji je to trebao rješavati, ali sve se svelo na pojedinačne zahtjeve i pojedinačne odgovore. To je trebalo rješavati kroz Zakon o povratu imovine. Nismo imali odvjetnika da to sredi. Boro Pleša je uvijek bio protiv toga, to će puno koštati, on nije bio čovjek od akcije... na dosta tih sastanaka javljala se ideja da uzmemo odvjetnika, svaki je kopao sam za sebe, pis'o zahtjev, pa pis'o žalbu, do tužbe valjda niko nije stigao. Država dolazi od riječi držati, znači drži narod na okupu... nas je prvi puta primio Pavletić, drugi puta neki tajnik Sabora, izvukao je ladicu od stola i metnuo nogu i vezao žnirance dok je s nama razgovarao...*

Ja sam uzeo komad takozvane zamjenske zemlje, to je sada šikara, nije šuma, jer šuma je posječena...tražio sam da mi vrate kućno mjesto, ali nisam dobio odgovor. Svi smo nezadovoljni, i Srbi i Hrvati. Oni su sva katastarska rješenja

stavili van snage i napravili neka nova... samo zato da se ne bi moglo vratiti. Po starim kartama sve je jasno, a one nisu uništene, one do '45. Republika Hrvatska aklamacijom je prihvatila sve što je Jugoslavija napravila.

Drago Marter: *Država je strašno pogriješila u jednom trenutku, kad je osnovana Agencija, država je imala način da riješi Španovicu. APN je njima (Srbima) mogao isplatiti, i to po solidnoj cijeni. Samo da je to netko izlobirao u Zagrebu. Bilo bi pred svijetom lege artis, jer nije bilo progona, a svakom od Španovčana moglo se dodijelit tu njegovu imovinu. Na kraju je počeo nekakav povrat, ali vjerojatno nitko nije dobio svoje, nitko sada nije zadovoljan. Država je to mogla vratit za jednu kunu, ali s time da prebivalište premjestiš u Španovicu i da nešto ovdje revitaliziraš. Puno potomaka Španovčana bili su branitelji i izašli su iz ovog rata i umorni i nikakvi i moglo im se vratit samo da bi mogli izliječit svoje frustracije. Kao ja. Uzmem kosu i mlatim po koprivama kad mi počne zujat u glavi. Tu sam jednom imao polemiku i s Erjavcem, išao sam u udrugu i rekao im: ja kanim ići u Španovicu i tamo hoću započeti farmu. I to je prošlo bez reakcije, samo mi je rečeno da nekoliko ljudi negoduje. Onda sam im rekao da neće biti obnove Španovice ako netko dođe nekoliko puta mjesečno ovdje zvonit. Treba se vratit. I kad su već postavili ploče sa imenima, trebali su doći sa kosilicama i pokosit oko toga. Mogli su i ući u posjed, kao jedan djeda koji je to uradio i sada ga niko ni ne pokušava maknut. Nažalost, ne može se izvlastit niti jedan Srbin koji ima vlasnički list na kuću, Španovčanima je vraćano poljoprivredno zemljište.*

Bilo je i slučajeva poput ovog našeg XY iz bolnice, koji je prodavao srpske kuće bez gazda... Danas se u Španovici ne živi, ja bih to nazvao preživljavanjem. Ima, sve u svemu, ne više od 10 kuća gdje se stalno živi, ima par bakica koje su se vratile, mlađih obitelji dvoje - troje, jedni povratnici iz Austrije, Hrvati koji su otišli prije rata i jedna gospođa, Hrvatica... ona je radila u školi i živjela je ovdje i prije.

Neki od Španovčana i Španovčanki s kojima sam razgovarala, pogotovo oni srednje generacije, nisu niti podnijeli zahtjev za povrat imovine.

Olga Kovačević: *Ni ja ni braća nismo tražili povrat imovine, ni ne znamo što imamo, nama to ne treba... kuće više niti nema, srušena je '42...*

Višnja Klobučar: *Najprije su prodavani društveni stanovi Srba koji su izbjegli, a nisu se vratili, iako status nije bio jasan. Onda su krenula potraživanja Španovčana za povrat... ja nisam ništa tražila, meni to ne treba...*

Darko Baronica: *U mojoj generaciji, mi nitko nismo išli za povratom te imovine, to smo prepustili starijima. Mi imamo generalni stav da nitko neće ući u svoj posjed silom dok ne dobije papire. Ja sam bio skrbnik nestalog oca sestrične mog oca, njega je trebalo 45 godina kasnije proglasiti mrtvim pred sudom u Pakracu. Ona je živjela u Sesvetama, dobro je živjela, vrlo fina žena. Pitao sam je, pa šta će vam sada taj komadić zemlje? Rekla je, ni zbog čega, osim da se s mog oca skine stigma državnog neprijatelja... poklonit ću tu imovinu prvom koji će ju htjeti, ali ne želim više živjet kao kćer državnog neprijatelja...*

S druge strane, nevladine organizacije upozoravaju da je problematika stambenog zbrinjavanja povratnika i bivših nositelja stanarskog prava, uz efikasno i neselektivno procesuiranje ratnih zločina, rasvjetljavanje sudbine svih nestalih i uopće, preuzimanje odgovornosti države za rješavanje problema civilnih žrtava rata, ključno za rješavanje posljedica rata, uključujući povratak srpskih izbjeglica.⁶⁷

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. u Hrvatskoj je bilo 186.633 (4,36%) građana/građanki koji se izjašnjavaju kao Srbi, što u usporedbi s popisom iz 1991. godine, kad ih je bilo 581.663 (12,1%), predstavlja gubitak od nešto manje od 400.000 duša. Po prvi puta u novijoj povijesti broj Srba u Hrvatskoj pao je ispod 200.000. Nasljeđe rata i tiha diskriminacija doveli su i do

---

⁶⁷ Vidi: PLATFORMA 112 za Hrvatsku vladavine prava: Izvještaj o otvorenim pitanjima vezanim uz nasljeđe rata, suočavanje s prošlošću i izgradnju mira u trenutku pristupanja RH EU

velike podzastupljenosti u javnim službama: u policiji ima tek 2,93% Srba, u Ministarstvu pravosuđa 1,53%, na sudovima 2,2%, u diplomaciji 0,46%, u Ministarstvu obrane 1,24%.⁶⁸ Diskriminacija se u ovakvim okolnostima uočava i u sudskim presudama, tvrdi Saša Milošević, zamjenik predsjednika Srpskog narodnog vijeća, jer su na hrvatskima sudovima za ratne zločine za "zločine bez smrtnih posljedica" dvojica Srba osuđeni na po 15 godina zatvora, a dvojica Hrvata za 17 ubijenih Srba zarobljenika u Marinom Selu na istu takvu kaznu.

VII. Suočavanje s prošlošću: između mita, nužnosti i realnoga

Sudeći po izjavama mojih sugovornika Španovčana, Srbi ni kao pojedinci niti kao kolektivitet, u njihovoj percepciji nisu više glavni krivci za njihova stradanja, naročito ne za neriješene vlasničke odnose, što je bio prevladavajući diskurs u početku inicijative za povrat imovine. Osjećaj nepravde i nezadovoljstvo, međutim, ostaju na obje strane. Kod Hrvata, resentment se velikim dijelom hrani na iznevjerenim očekivanjima i neispunjenim obećanjima. Uspostava hrvatske države, što je u javnoj retorici devedesetih bilo sažeto u figuru „ostvarenja tisućugodišnjeg sna“, u svojoj je realizaciji postala izvor retraumatizacije, novih frustracija, ponovnog rađanja osjećaja fatalizma i preusmjerenja projekcija krivnje. Kako bilo, Španovicu se ponovo percipira kao ukleto mjesto.

Tonči Erjavec: *Ma kakvi Srbi. Ova naša država je sramota od samostalne države, mi smo poltroni, da ne kažem dupelisci. Vidite šta je Kosor napravila, pol Istre dala je Slovencima, a što će još biti... javna je tajna da je apetit Slovenije prema Istri jako starog datuma i oni nikad nisu od toga odustali...*

Nikada nisam na to gledao lično, princip je princip, ja trebam dobiti svoju imovinu, bez obzira tko je koristi. Silnice su uperene prvenstveno prema državi, a ne prema lokalnim Srbima, država to nije riješila principijelno. Odnos prema Španovčanima je tada (1945-1948) bio generalno, treba ih uništiti, ne samo

⁶⁸ Podaci preuzeti iz „Magazina“, priloga Jutarnjeg lista od 22. prosinca 2012, str. 49. i 65.

prema ustašama nego i prema onima koji su bili u partizanima, i njihova je imovina konfiscirana. Najmlađi brat moje žene je čak poginuo u partizanima, a oduzeta je cijela imovina te obitelji. Radilo se o generalnom planu uništenja i raseljavanja, a u posljednjih deset godina nastavlja se ista ta politika da Španovčani ne smiju dobiti svoju imovinu.

Španovčani su se u neku ruku razočarali i ohladili u odnosu na entuzijazam koji je vladao devedesetih? - pitam Erjavca.

Tonči Erjavec: *Odnos Hrvatske prema sudbini Španovčana nazvao bih veleizdajom, čista veleizdaja. Tu su pogaženi svi principi, ne politički, nego ljudski. Kad je riječ o povratu imovine, koji je to princip? Nikome nije vraćeno ni jedno kućno mjesto u Španovici, razumijete. Nego daju zamjensko mjesto, negdje vani, koje uopće nije bilo njegovo. Dosta ljudi uopće nije podnijelo zahtjev za povrat imovine, kažu, kako ću ja tražit kad je moju imovinu već dobio neko drugi. To smatram da je smišljena diverzija od strane hrvatske Vlade, kako bi se smišljeno i namjerno dezavuirao humani princip povrata imovine.*

Darko Baronica: *Zašto je Španovica stradala? Španovčani su bili izuzetno vrijedni ljudi, krčili su šume, pretvarali ih u njive i uredili su to područje... za razliku od Srba koji su živjeli doslovno od šume, od lova i krivolova, skupljali su plodove. I onda su im apetiti rasli. Po meni, u svakom zločinu krije se, barem dijelom, materijalni motiv, ali to je zadnje što će se priznat. I srpske kuće koje su popaljene '91,'92. godine, popaljene su nakon što su opljačkane. Na taj način se prikrilo što se zaista dogodilo. Isto se dogodilo s protjerivanjem Hrvata na okupiranom području. Jest da su tu bili u pitanju i politički i nacionalistički razlozi, ali glavni motiv su uvijek materijalni razlozi.*

Drago Marter: *Kad bi pravi povjesničari to uzeli, sa sociolozima i psiholozima, možda bi mogli shvatiti zašto se to ovdje događalo, ali sa stanovišta običnog čovjeka može se reći da ima nekakvo prokletstvo koje ja ne želim materijalizirat, poticati, niti uopće kopati po njemu, ali ono postoji. Da li*

je moguće to elaborirati u kontekstu cijele države, zašto smo napravili velike greške, zašto se napravilo neke greške i u onome ratu, pa to nikada nije proživakano... slagalo se jedno na drugo, arhivi su zatrpavani, nitko možda nije bio niti stručan, niti voljan, niti uopće nacionalno, pa ni emocionalno spreman da po tome previše čeprka, i to je ostao nukleus, crv sumnje, crv razdora, koji je bujao ko čir dok nije eksplodirao.

U Pogovoru Erjavčevoj knjizi, izdavač Slavko Goldstein nadahnuo kaže: "Kronika o Španovici sva je u krajnostima." Te nastavlja: "Poput weberijanskog ideal-tipa, u sebi sadrže sve elemente koji se nigdje drugdje nisu na takav način zbirno dogodili, iako se svaki od njih ponegdje dogodio. Primjer su pojedinačnog koje mnogo govori o općem."⁶⁹

VII. 1. Od otoka u srpskom etničkom moru do otoka na kopnu

Aktualna percepcija prošlosti, one starije i ove novije, koja funkcionira i kao zalag zajedničke budućnosti, za razliku od ranih devedesetih, nije više homogena. I nije uvijek u krajnostima. Ogorčeni ljudi i konkurentna memorija postoje i s jedne i s druge strane. Ali postoji i svijest o nužnosti zajedničkog života. Razlike su možda najveće upravo u percepciji i racionalizaciji te „nužnosti“. Ukoliko je uopće moguće generalizirati, lokalni Hrvati uviđaju pogubne posljedice demografske situacije nastale ratom, izbjeglištvom i nezadovoljavajućim povratkom izbjeglih Srba. Uviđaju i moguće „pogreške u koracima“ u hrvatskoj politici osamostaljenja i vođenja „obrambenog rata“ u kojem su mnogi elementi zadobivali karakteristike „prljavog rata“. Srbi koji su ostali, ili su se vratili, otvoreno govore o tome kako su velikosrpska, Miloševićeva politika, ali i radikalizam njihovih lokalnih vođa, najodgovorniji za tragediju i njihov egzodus u prošlom stoljeću. Ali se ne libe ukazati i na

---

⁶⁹ Tonči Erjavec, cit.djelo, str. 248.

odgovornost hrvatske nacionalističke politike. U mnogim razmišljanjima nacionalistička mitologija kolektivnih identiteta i okrivljavanja onih Drugih prepustila je mjesto, ili je barem otvoren prostor, i za druge kriterije kao što su socijalne razlike, ekonomska nepravda, nefunkcioniranje pravne države, ratom stečeni privilegiji koji uključuju i ratno profiterstvo.

Drago Marter: *Kako povratnici u Španovicu jedni s drugima? Dobro, kao i prije rata i sada poslije rata, dobro. Za cijeli Pakrac mislim da se normalizacija odnosa odvijala brže i bolje nego što je iko očekivao. Pakrac prednjači u revitalizaciji tih odnosa. Druga je opet priča, ili suprotnost, što mi sad znamo da su neki veliki Hrvati cijeli rat trgovali sa Srbima. Dok smo mi dolje kod Save kopali rovove, oni su preprodavali naftu i oružje i cigare... mnogi su se okoristili ratom. Bilo je direktnih veza i lanaca trgovačkih i kriminalnih sa obje strane. To mi sad znamo i to malo boli. Da češće o tome mislim i razgovaram, bolilo bi više. Zbog toga sam i utekao, jer mi je pun kufer interpretacija, to su one partizanske priče... tko je osoba od nacionalnog interesa, tko je donjeo pobjedu, tko je s kim negdje bio, tko je veći Hrvat...*

... Nisam takav luđak da ne mislim da nije bilo i puno nevinih ljudi i s druge strane, koji su stradali i koji nisu to zaslužili. Uostalom, ja sam to pokazao i svojim djelima. Sa bojišta sam pokupio sve srpske ranjenike koji su preživjeli, sa svojim sanitetom, što nije bilo baš dobro prihvaćeno. Kompletno smo ih obradili, dobili su kompletnu medicinsku pomoć. Ko je htio ostati je mogao, a ko nije, isporučili smo ih UNPROFOR-u. Mnogi su mi prigovarali, a ja sam znao da nisam pogriješio, ali tek sad vidim da sam napravio pravu stvar, jer da nisam, to bi sada bio još jedan kamen smutnje u odnosima. I ja sam na to ponosan...

... U jednom trenutku sam napukao kad smo poslije Bljeska u jednom potoku našli hrpu dječurlije sa tako nekim velikim očima, jer su mislili, kad smo banuli, da ćemo ih potuć, poubijati... Ja sam ih nahranio, izvukao iz tog potoka, ali to

me je stvarno pogodilo. Jer kad vidite u dječjim očima takav strah, onda vas to rasturi. Spreman sam se suočit sa istinom, ali ne želim po tome kopati... Mediji su postali užasni, stalno nam nešto serviraju, pa ponavljaju, izluđuju repetiranjem, doradivanjem, prerađivanjem, sirovošću.

Darko Baronica: *Španovica je treće selo od Pakraca. Povratak i obnova odvijaju se po principu plime, od središta Pakraca se polako širi prema rubnim naseljima, na Španovicu još nije došao red. Do Orljavca od Pakraca ima tridesetak kilometara, tu su sve bila srpska sela, Orljavac je prvo miješano selo, mislim da na čitavom tom području nema više od tridesetak staračkih obitelji povratnika. I to je grozan problem za razvoj Pakraca. Pakrac i Lipik su otok na kopnu.*

Višnja Klobučar: *Odnos između Hrvata i Srba nije razriješen, ljudi žive u getima, ali u osnovi toga je ekonomska situacija, političari se jedino dolaze naslikati na neku obljetnicu, ništa se ne poduzima konkretno... Kakvi mi možemo biti ljudi? Za vrijeme rata, '91-'95. živjeli smo u podijeljenom gradu. Bljesak smo doživjeli na licu mjesta, nitko nas nije niti pitao, niti upozorio. Meni je susjeda i prijateljica, liječnica, rekla da se sa djetetom od 7 godina sklonim u podrum. Ona je znala, jer je liječnica. Policija i vojska su znali... ali stanovništvo nije obaviješteno ni evakuirano.*

Darko Baronica: *Španovčani su dosta realni ljudi. Obnovit crkvu u kojoj će biti služene dvije mise godišnje po meni je razbacivanje novaca. Oni su uredili groblje, napravili su ogroman spomenik - jedino su u njemu bili megalomani - ali nisu vjerski fanatici. Kod Erjavca imate jednu izvanrednu rečenicu, zašto muški dio Španovčana nije sklon crkvi. Jednostavno, kad su dolazili iz šume, nisu imali vremena, bilo je prioriternih interesa. Znam malo mlađih Španovčana koji su redovito u crkvi, mada svi svetkujemo i Uskrs i Božić, poštujemo narodne običaje. Na Duhove je u početku dolazilo preko tisuću ljudi, odsvuda su dolazili, sada je sve manje i manje ljudi. Isto tako na komemoraciju, 6. lipnja – to je u početku bio skup Španovčana i političara, posebno u*

predizborno vrijeme. Sad je to obiteljski skup, dolazi sedamdesetak Španovčana, u početku je bilo na stotine.

Drago Marter: *Nikad neću prežaliti što u Pakracu nije napravljen referalni centar za liječenje svih psihički poteškoća branitelja i ostalih, a Pakrac je za to imao uvjete, pakračka je psihijatrija bila vrlo jaka, u cijeloj zemlji. Jako sam se zbog toga u bolnici sukobljavao... Naši su se prostituirali, zlorabili su dijagnozu PTSP-a, napravili su socijalnu mjeru iz PTSP-a. Među civilima ga nisu prepoznali jer nisu bili u ciljanoj skupini, a puno naših obitelji ima članove koji imaju jači PTSP od nekih branitelja s dijagnozom. Najteža je stvar sada živjeti s nama... I ja imam materijalizirani stres, uništena je štitnjača, promjene na jetri, prešlo je na somatsko, ali pokušavam ne gutati tablete šakama. Pitanje je kako će država to izdržati. Ja nisam otišao u penziju, jer sam imao krasan posao, pa sada imam kombinaciju penzije iz bolnice i iz vojske i policije. Ali da nisam radio niti dana u bolnici, da sam bio probisvijet koji se našao u ratu, dobio bih 3 puta više...Sad se barem ne moram bojati za svoje privilegije. A ni iz ovoga (seoskog turizma u Španovici) nisam očekivao veliku lovu, tako da nemam neostvarenih očekivanja...*

Ovdje je sve stalo, izgubili smo i ono što smo imali, dijelom zahvaljujući državi, dijelom nekim budalama koje su stavljene na krivo mjesto. Mi smo imali veliku drvnu industriju koja je izvozila u Englesku, dijelom je spaljena u ratu, a ono što je ostalo je pokradeno i rastureno. Imali smo tekstilnu industriju u kojoj je radilo 400 - 500 žena, ne postoji; imali smo Jedinstvo sa štamparijom, staklanu u Lipiku koja je jedina uz Pančevo bila proizvođač kvalitetnog stakla, navodno i oni propadaju. Ovdje čak nije „in“ raditi, već živjeti od nekih potpora, penzija, državnih dotacija, što manje raditi, što manje mislit i čekat da stigne taj novac... Ako ideš u projekt, ako ga podržava politika, onda ga se gura, a ako idete kao privatnik, morate imati i jako puno novaca i jako naporno raditi...

VII.2 Transformacija traume

Formativne traume, ili ideal-tipska mjesta, kako ih naziva Goldstein, pretvaraju se u mitove, i to konkurentne mitove: do 1990. jedan je vrijedio za Srbe i bivše partizanske borce iz okolice, a drugi za obitelji bivših domobrana i ustaša te dio hrvatske populacije. Za prve su selo i njegovi žitelji bili ustaško leglo iz kojeg je za Srbe tog kraja poteklo najgore zlo, za druge, žrtva komunističke nepravde i srpske osvete.⁷⁰ Prema Goldsteinu, princip kolektivne krivice i kolektivne kazne, jedna je takva frustrativna jezgra koja se nadograđuje na ratnu traumu i stvara gorak osjećaj nepravde. Iz takve akumulirane traume podgrijavaju se strahovi, prigušuju nade i napajaju osvetničke želje. Rađaju se novi mitovi.

Više-manje svi živući žitelji jednog ili drugog imena sela duboko su pogođeni tranzicijama koje su zadesile ovaj kraj, trauma se prenosila iz generacije u generaciju, pa je već zaposjela i potomke rođene i nakon 1991. Selo Španovica je danas pusto mjesto u kojem trajno živi tek desetak srpskih povratničkih domaćinstava, mahom stariji ljudi i tri hrvatske obitelji. Neki potomci osnivača sela i starosjedilaca iz razdoblja do 1945. godine svraćaju tek rijetko, uglavnom da bace pogled i donekle održavaju imovinu koju su uspjeli povratiti nakon 1995. Samo se jedan od njih pokušava suprotstaviti općoj bezvoljnosti i graditi neki novi svijet. Ali ne propušta naglasiti da to radi i kao terapiju.

No vidjeli smo da su u Španovici i okolici postojala i razdoblja relativno normalnog života, prije Drugog svjetskog rata, kao i nakon četrdesetih do kraja osamdesetih. Svjedoci tog vremena, različitih generacija, danas možda idealiziraju život u miru, relativnom blagostanju i sigurnosti. Jedno od najizazovnijih pitanja za razne znanstvene discipline i istraživače, ali i za politiku pomirenja i normalizacije, upravo je to: kako proraditi povijesne traume i integrirati ih u živote kolektiva i pojedinaca? Potiskivanje, poricanje i politički oktroirani zaborav nisu se pokazali u tom smislu produktivnima. U svakoj većoj

---

⁷⁰ Tonči Erjavec, cit.djelo, str. 248.

društvenoj krizi – bilo da je riječ o etničkim tenzijama koje će iz ovog ili onog razloga poticati politički kontekst i političke elite, ili da je riječ o ekonomskoj krizi koja proizvodi nezadovoljstvo i nesigurnost, nezaliječene traume se aktiviraju i izbijaju na površinu. Svaki incident može voditi ka većem nasilju koje ne mora biti međuetničko, može izbiti i kao sukob između socijalnih stratuma, različitih političkih opcija, interesnih grupacija ili raznovrsnih elita. Takve sukobe, tenzije i konflikte interesa, koji su inače sastavni dio života svake zajednice, mnogo je teže rješavati u podijeljenom društvu kakvo je, nakon posljednjeg rata, u dobroj mjeri čitavo hrvatsko društvo. U regijama poput pakračke koje su dublje obilježene etničkom pripadnošću i poviješću sukoba, još ih je teže rješavati.

Svjetska iskustva i primijenjene teorije poznaju dva osnovna tipa uspostave osjećaja pravednosti i snižavanja potencijala nasilnog sukoba u post-konfliktnim, tranzicijskim društvima. To su tzv. retributivna ili kaznena pravda, i restorativna ili obnavljajuća pravda, koja se velikim dijelom zasniva na razmjeni iskustava, osjećaja i memorije i obnovi povjerenja među zajednicama.

VII. 3. Pakrac, podijeljeni grad koji pokušava pronaći svoju dušu

Građani Pakraca i okolice danas, prema svjedočenju pripadnika i jedne i druge etničke skupine, u svakodnevnom životu komuniciraju bez vidljivih tenzija. Polaze iste škole i bolnice, koriste administrativne usluge lokalne samouprave i javne prostore. Već dugo nije zabilježen niti jedan veći incident. Ipak, sudeći po svjedočenju nekih mojih sugovornika i sugovornica, ispod te površine institucionaliziranog društva i prividnog mira, veliki ih dio živi u paralelnim svjetovima. Svjesni nužnosti suživota, naučili su jedni o drugima govoriti politički korektno i obazrivo. U javnom govoru rijetki su ispadi mržnje ili otvorenog etničkog stereotipiziranja. A ipak žive u gradu čija je duša, kako to

kaže Scott A. Bollens, „podijeljena“.⁷¹ Podijeljena duša grada najbolje se nazire u narativima koji, uz službenu memoriju, dominiraju jednom, odnosno drugom etničkom skupinom. Ako se povijest sastoji, kako je netko rekao, od priča koje pričamo sami sebi o samima sebi o zajedničkoj prošlosti, onda građani Pakraca i okolice dijele isti javni prostor, podjednako trpe posljedice ekonomske zapuštenosti, ali žive u različitim prošlostima. Upravo su te razlike i potencijalno mjesto generiranja novih konfliktnih mitova.

Na to upozorava i **Veljko Džakula** u svojoj vrlo pesimističnoj i dramatičnoj projekciji situacije:

Bio sam optimist, sada više nisam. Hrvatska država ne čini baš ništa da se život normalizira, ona podržava ovakvo stanje, ne samo kroz povratak, nego i kroz političku situaciju i konstelaciju sa „lojalnim“ Srbima, i kroz stalne provokacije... Nešto što se oduvijek zvalo Hrvatski dom, relativno nedavno preimenovano je u Dom Franje Tuđmana. Srbi će ovdje u ovom kraju nestati. Događa se asimilacija, ako se žene Srbin i Hrvatica, žene se u katoličkoj crkvi s obrazloženjem da djeci će biti lakše. U pregovorima s EU ništa nije ispregovrano o područjima pod posebnom skrbi. To će ostati ovako kako je. Neće se ulagati u razvoj. Ali neće ovdašnji Srbi biti problem, jer će ionako nestati. Problem i radikalizacija događa se kod onih koji su ostali u Srbiji, u izbjeglištvu. Kod njih se taloži gorčina i resentiman, oni stvaraju novu mitologiju. Kao što je rekla Latinka Perović – Srbi Kosovo pamte dugo, a ono što im se dogodilo u Hrvatskoj, pamtiti će zauvijek. Zato smo mi i pokušavali napraviti sve da se povratak omogući baš svakome, pa da se zna, ako se nije vratio, to je njegova odgovornost, ali hrvatska država tu nije bila kooperativna.⁷²

---

⁷¹ Scott A. Bollens, „City and Soul in Divided Societies“

⁷² Prema nekim procjenama od oko 130 000 srpskih povratnika, samo ih se 70 000 stvarno vratilo, ostali su povratnici na papiru – s hrvatskim dokumentima, žive negdje drugdje.

Mitovi o kojima govore Goldstein i Džakula već se stvaraju, iako za sada ostaju na marginama. U Beogradu je u izdanju Zajednice izbjeglih Srba iz okolice Pakraca objavljena „Monografiji sela Branežaca“ koja opisuje stradanja Srba 1941. i 1991. U predgovoru pod naslovom „Zavet i poruka“, čiji je autor nekadašnji pakrački učitelj, izbjegao tokom posljednjeg rata u Srbiju, čitamo:

Sebe i svet treba osvajati čuvanjem istorijskih vrednosti i tradicije, jer ako izgubimo ili zaboravimo to carstvo nebesko i božje nećemo spasiti ni sebe ni druge. Uvek treba raditi ne samo umom već i srcem. Jedan od ciljeva života jeste vraćanje u naručje gorke i gorde prošlosti. I onda i sada ljudi žele spasenje i čeznu za savršenstvom. Kopije smo sve te prošlosti koja nije bila savršena ni sposobna da nam pruži ono najljepše, već bol, patnje i suze. A što mi možemo? Svoj odgovor potražimo u večnosti u kojoj životnu borbu vodimo da zlo pokorimo. I takova naša prošlost i njena – naša istina nikada i neće prestati da nas obasjava na ovoj šaci zemlje i pod ovim nebom. Uvek će nam podariti snagu trpljenja i odolevanja.⁷³

Vremešni provincijski učitelj u izbjeglištvu nije morao biti svjestan koliko su njegove epske reminiscencije i glorifikacija herojskog žrtvovanja i patnje dio mitotvornog i nacionalističkog diskursa. Prosvijećena sredina i institucije moderne države trebale bi znati kakav učinak takav diskurs može imati među ljudima čije su traume još žive i nezaliječene, ili među naprosto ogorčenim i razočaranim ljudima. Ni na hrvatskoj strani ne manjka tekstova u kojima se mitologizira povijesna patnja Hrvata ili nacionalistički glorificira pobjeda u posljednjem ratu. Nalazimo ih u marginalnim tiskanim izdanjima, ali i u retorici uglednih javnih ličnosti, u povremenim akademskim pokušajima revalorizacije NDH, ali i u tekstovima kolumnista mainstream medija. Spoj „slavne“ gubitničke i „slavne“ pobjedničke povijesti, u kombinaciji s aktualnim ekonomskim i društvenim nezadovoljstvom, djeluju kao potencijalna eksplozivna naprava – drugim sredstvima.

Prema Bollensu, gradovi, kao i društva, mogu biti podijeljeni na razne načine, kroz različite procese i po različitim kriterijima. Činjenica je li jedna od formacija u kojoj je opstojao podijeljeni Pakrac bila priznata država kao što je to Republika Hrvatska, a druga privremena, nepriznata tvorevina, kakva je bila

---

⁷³ Romanić Lazar, Miletić Petar, Ivanković Zdravko: „Monografija sela Branežaca“, str.5.

SAO Krajina, zacijelo igra ulogu pri državno-pravnom ujedinjavanju do kojeg dolazi nakon razdora. Ali uklanjanje barijera nastalih tokom sukoba ne znači da će ujedinjenje, reintegracija i povratak smisla zajedništva nastupiti automatizmom. Prostorna, politička i ekonomska podjela proizvela je odvojena iskustva koja su se izmjenjivala samo u ograničenim krugovima. Među ljudima i među zajednicama podjele ostaju, one su društvene, kulturne i psihološke, a ponajprije su locirane u memoriji. Oko neprevladanih trauma iz prošlosti stvaraju se odvojene memorijske zajednice koje bitno utječu na odnose između tih zajednica. Uz vidljive posljedice konflikta i tranzicije – demografsku pustoš, ekonomsku devastaciju, nerazriješene vlasničke odnose među državama, ali i među građanima RH - te su linije podjele nevidljive, ali trajno utječu na doživljaj, ponašanje i pokušaje prevladavanja rascjepa. Ključno je pitanje može li doći do obnove povjerenja koje Bernard Barber definira kao „socijalno naučena i socijalno potvrđena očekivanja koja ljudi imaju jedni od drugih, od organizacija i institucija u kojima žive i od prirodnog i moralnog poretka koji je formirao podlogu njihovog shvaćanja života “. ⁷⁴ Izgubljeno ili izdano povjerenje prema susjedima, suradnicima i sugrađanima je ono što pripadnici i jedne i druge strane naglašavaju kao ključni moment u njihovim međusobnim odnosima uoči rata. Danas je situacija drugačija. Nepovjerenje prema državi, njenim institucijama i mehanizmima koje posjeduje da bi ljudima osigurala „normalan život“, toliko je duboko da se ponekad stječe dojam da su sve frustracije, strahovi i bijes, koji se povremeno naziru, transferirani s traumatske i nerazriješene prošlosti na aktualnu državu i njene politike. Čak i kad je teško uočiti vezu između današnje države i nekih prošlih političkih tvorevina koje su se u ovom prostoru izmjenjivale.

---

⁷⁴ Bernard Barber, „The Logic and Limits of Trust“, str. 163., citirano prema Scott A. Bollens: „City and Soul in Divided Societies“, str. 13.

VIII. Strategije za budućnost

U završnom poglavlju „Cities and National Peace“, Scott A. Bollens iznosi rezultate oko 25 godina proučavanja „duša“ devet gradova podijeljenih oružanim sukobima. Od Sarajeva i Mostara do Johannesburga i Beiruta, Bollens razmatra ulogu koju gradovi mogu imati u izgradnji regionalnog i nacionalnog mira. Podijeljeni i polarizirani gradovi, kaže Bollens, nisu puki odraz nacionalističkih sukoba na široj, državnoj razini. Dok etnički nacionalizam teži separaciji, plemenskoj podijeli i privatnosti, urbani sustavi su po svojoj prirodi inkluzivni i građanski i teže integraciji i prožimanju etničkih enklava. Pritom, inkluzija i integracija nisu sinonimi za asimilaciju. Podijeljeni gradovi su, kaže Bollens u uvodu svojoj knjizi, fizička (prostorna) kriza, iznjedrena iz političke krize. Grad je previše kompleksan organizam, ispunjen dijalektičkim kontradikcijama, da bi ga mogla do kraja progutati čak i najradikalnija nacionalistička ideologija.

Bollens se bavio velikim gradovima poput Johannesburga, ali i manjim gradovima poput Mostara. Mi smo se u ovom istraživanju fokusirali na ulogu koju je u traumatičnoj, nacionalizmima zatrovanoj povijesti regije i nacije odigralo jedno sasvim malo selo i njegova okolica. Koliko god se ta uloga činila dramatičnom, a žitelji sela i oni koji se smatraju njihovim potomcima ne mogu biti lišeni moralne obaveze suočavanja s vlastitom prošlošću i izborima koje su tada radili, i ovo je istraživanje pokazalo da je „sudbina“ sela, dakle jedne mikro sredine, u velikoj mjeri bila uvjetovana „visokom politikom“ koja je u kriznim situacijama vođena u metropolama državnih zajednica, kojima je selo pripadalo. Od Habsburške Monarhije, dviju Jugoslavija, do samostalne hrvatske države. U Španovici/Novom Selu se danas, kako je već rečeno, više ionako ne živi. Integracijske inicijative, ili u minimalističkoj varijanti, tolerantni suživot, treba stoga, promatrati i očekivati od najbližeg urbanog središta, Pakraca, ali i od središnje države.

Pakrac danas više nije niti granicom (fizički), niti institucijama (politički) dramatično podijeljeni grad, kakav je bio za vrijeme ratnih sukoba. Ipak, percepcija funkcioniranja urbane zajednice nije jednoznačna. Dok se svi manje-više slažu da na površini sve izgleda „normalno“, međuetničkih incidenata većih razmjera nema pa bi se moglo reći da je tolerantan suživot ostvaren, neki pokazatelji ukazuju na tinjajuće tenzije između dviju ključnih etničkih skupina. U prvom redu to je, kao i na razini cijele države, nezadovoljavajući status povratka Srba. U gradu u kojem je nekad činila većinu, srpska zajednica danas nema zadovoljavajuću zastupljenost u upravljanju gradom i donošenju političkih odluka. S druge strane, to su nerazriješena vlasnička pitanja, koja su nerijetko u koliziji s politikom povratka. Vidljive su i razlike u kulturnom i društvenom životu, poput npr. dinamike obnove bogomolja. Dok su katolička crkva i njeni popratni objekti već neko vrijeme obnovljeni u cjelini i u odnosu na ostatak urbanog tkiva središta grada bliješte svojom ružičastom i papinskom limun žutom bojom, tragovi razaranja stotinjak metara udaljene pravoslavne crkve i njenih objekata vidljivi su kao i na onim zgradama „Budućnosti“. Obnova je započeta, ali je zastala. Znakovit je u tom smislu tekst „Obnova pravoslavne Crkve Sv. Trojice i Episkopskog Dvora“, objavljen u Pakračkom listu od 07. listopada 2011. U tekstu se spominje mnogo zanimljivih kulturno-povijesnih podataka o samome zdanju, građenom između 1757. i 1768. godine, kao i tehnički detalji o vrlo zahtjevnoj obnovi. Podaci o razlozima i vremenu rušenja objekata, međutim, vrlo su šturi i svode se na konstataciju da je zdanje djelomično obnovljeno „nakon ratnih razaranja“. U istom broju Pakračkog lista objavljen je i tekst povodom dvadesetogodišnjice evakuacije pakračke

psihijatrije, 1991. godine. Taj je događaj, za razliku od izbjegnutog vrednovanja razaranja pravoslavne crkve⁷⁵ vrijednosno okarakteriziran kao - „humani događaj koji razdvaja žrtvu od agresora“. Niti jednom riječju u tekstu se ne spominje ime glavnog logističara tog pothvata, Đorđa Gunjevića, kao ni njegov prvi asistent, Drago Marter. Analitički pristup konstrukciji memorije nazvao bi to stvaranjem namjernog zaborava.

Već je spominjan nedavni čin (2011) preimenovanja Hrvatskog doma, gradskog društvenog središta, u Dom Franje Tuđmana, što s pravom iritira lokalnu srpsku zajednicu. Za lokalnu vlast, koju u Pakracu drži HDZ, to je vjerojatno bio čin demonstracije da smo konačno „svoji na svome“, i barem na simboličkoj ravni, možemo raditi što hoćemo. U javnim ustanovama postavljene su memorijalne ploče s imenima u ratu stradalih zaposlenika tih ustanova. Stratište i mučilište u Pakračkoj Poljani, koliko mi je poznato, nije obilježeno. Na nekoliko mjesta u prigradskim ulicama podignuti su mali spomenici, krajputaši, koji označavaju mjesto pogibije hrvatskih boraca u Domovinskom ratu. Svi su jednaki, na crnom mramoru uklesana su imena palih branitelja, hrvatski grbo, križe i velika crvenoa kaplja krvi, kao najupečatljiviji znak na spomeniku. Obilježja stradanja Srba, čak niti civila, ili žrtava ratnih zločina nema.

Kad je riječ o svakodnevicu, jedan pesimističan sugovornik govorio nam je o navodnoj podjeli lokala, popularnih kafića: točno se zna u koje zalaze Srbi, a u koje Hrvati, barem oni ekstremniji. No postoji i jedan kafić poznat po tome da u njega zalaze svi. I koga god sam u Pakracu pitala postoji li neko javno mjesto, mimo institucija, koje je „integrirano“, svi su odmah naveli upravo taj kafić.

---

⁷⁵ Za vrijeme trajanja rata rušenje vjerskih objekata, čega je bilo s obje strane, uvijek se opravdavalo činjenicom da se sa zvonika pucalo na građane i vojne postrojbe, što vjerojatno odgovara istini, jer su zvonici u manjim mjestima, u pravilu, najviše točke. No onda se postavlja pitanje zašto su u istoj mjeri rušeni i popratni objekti, poput Vladikinog dvora u Pakracu. U Pakracu, npr. katolička crkva, za razliku od pravoslavne, u ratu nije srušena. Iako su podaci nedostatni, poznato je i da je većina srušenih katoličkih crkava obnovljena, dok pravoslavne nisu.

Razlike u memoriji pripadnika dviju etničkih skupina stvaraju i razlike u projekciji budućnosti. Dok najcrnja predviđanja srpske strane govore o nestanku i asimilaciji Srba u ovim krajevima, Hrvati uviđaju pogubno djelovanje rata na ekonomsku i demografsku situaciju, ali *vox populi* i dalje rado pribjegava racionalizacijama tipa: *tko ih je (Srbe) tjerao da odu? Meni nisu smetali*.

Bollens govori o nekoliko mogućih varijanti upravljanja gradovima i razvijanja gradskih javnih politika u smjeru urbane integracije i prosperitetnog razvoja, a da se istodobno ne negiraju i da se uvažavaju identiteti etničkih zajednica. Rješenja uglavnom ovise o razini konflikta i dometima post-konfliktne tranzicije. Tako na primjer, većinski demokratski model, kao ni reprezentativna podjela političke moći prema etničkoj zastupljenosti, nisu uvijek primjerena rješenja, tvrdi Bollens. On smatra da većinski koncept demokracije uopće nije primjeren realnosti multietničkih sredina, jer proizvodi frustracije i otuđuje manjinske zajednice, dok reprezentativni model može dovesti do konkurencije i sukoba među etničkim političkim elitama kojima integracija i normalizacija života nisu nužno politički prioriteti. „Izborima se ne ruše psihološki zidovi“, citira Bollens jednog internacionalnog promatrača izbora u Mostaru i dodaje: "Politički aranžman koji moć raspodjeljuje između identitetskih grupa može biti primjeren za razrješavanje urbanih napetosti usred spornih suvereniteta. Međutim, ugrađivanjem moći etničkih grupa u institucije, takvi sustavi mogu etnicizirati mnoga politička pitanja, oslabiti mogućnost među-grupnih koalicija i koncentrirati institucionalnu moć u rukama etničkih političara koji time dobivaju sredstvo za nametanje vlastitih prohtjeva."⁷⁶

Političko pregovaranje i aranžmani raspodjele političke moći su ponekad nužan, ali ne i dovoljan korak prema normalizaciji i prosperitetu podijeljenih sredina. Svaki lokalni politički aranžman, da bi bio uspješan, mora ostvariti mogućnost i sredstva za implementaciju programa koji će za sve grupe u toj sredini ostvariti

---

⁷⁶ Scott A. Bollens, cit.djelo, str. 131.

poželjni napredak – kaže Bollens. Politiku integracije različitih grupa i pojedinaca u fizičkom urbanom prostoru, ali i na radnim mjestima i u susjedstvima, treba planirati u kombinaciji s „frontalnim napadom“ na dubinske povijesne razloge političkih nezadovoljstava. Bollens predlaže neke strategije i taktike u urbanom planiranju i kreiranju javnih politika koje mogu voditi ka unapređivanju socio-ekonomskih i političkih odnosa u gradovima s „podijeljenom dušom“. Sažeto su to sljedeće strategije:

Planiranje jednakosti (*equity planning*) koje u obzir uzima duboke strukturalne razloge koji su doveli do konflikta i nasilja.

Materijalno blagostanje i unapređivanje životnog standarda onih koji su bili povijesno de-privilegirani ključno je za izgradnju zdravog urbanog života, ali nije dovoljno. Tamo gdje je došlo do eskalacije nacionalističkih sukoba neće doći do integracije ako izostane proces političkog uključivanja, priznavanja i pomirenja. Stoga je ključno da javne politike usmjerene ka ukidanju simptoma siromaštva i ekonomske nejednakosti budu povezane s politikama koje se izravno odnose na strukturalnu nejednakost i neravnotežu moći.

Intervencije u urbani prostor ne smiju se fokusirati samo na fizički prostor, nego i na grupne i individualne osjećaje povijesne zakinutosti, marginalizacije, razvlaštenosti i diskriminacije. Istraživanje grupne memorije i pojedinačnih sjećanja u ovom radu pokazalo nam je da i jedna i druga skupina o kojima je riječ „pretendira“ na neku vrstu povijesne zakinutosti, nepravde i diskriminacije koje se perpetuiraju u suvremenost. To situaciju čini naizgled nerješivom, no to je gotovo uvijek slučaj u podijeljenim društvima. Bollens se u svom radu nije mnogo bavio memorijom, ali zacijelo je jedan od koraka u „planiranju jednakosti“ i stvaranje i poticanje onoga što smo nazvali „demokratskom kulturom sjećanja“ i „zajednicom sjećanja“.

Bollens navodi još neke komponente javnih politika, programa i planiranja koje potiču urbanu integraciju u podijeljenim gradovima:

Usmjerenost na osnaživanje marginaliziranih grupa. Proces urbanog planiranja ne smije biti tehnički proces, već mora funkcionirati kao socio-politički i organizacijski mehanizam koji će voditi ka osjećaju uključenosti, priznanja i samopoštovanja marginaliziranih grupa.

Stvaranje fleksibilnog i poroznog urbanog prostora u kojem se ne teži nasilnoj integraciji i asimilaciji, već prohodnim i funkcionalno povezanim cjelinama i njihovoj koheziji. Intervencije u krajolik grada trebaju biti osjetljive na etničke i kulturne razlike i graditi mostove, a ne zidove.

Zaštita i promocija zajedničkog javnog prostora i javne sfere u najširem smislu.

Ohrabrivanje i snaženje lokalnih grassroots inicijativa za izgradnju mira.

O potrebi izgradnje demokratske kulture sjećanja i, dakako, otvorene zajednice sjećanja već je bilo riječi. Tu zajednicu ne zamišljamo kao ekskluzivna mjesta grupnih trauma i rituala, već kao zajednička znanja o sebi samima, otvorena za dijalog, konfrontaciju i empatiju. Svoja razmišljanja o potrebi dijalektičkog povezivanja kolektivnog sjećanja i (službenog) tumačenja prošlosti u funkciji demokratskog legitimiranja zajednice, Tihomir Cipek zaključuje uvidom da je za, rekla bih, razvoj „održive demokracije“ neophodno oblikovati prostor za trajni dijalog između sjećanja, povijesne znanosti i politike.

Aleida Assmann⁷⁷ pak dinamiku višestrukih razina kolektivnog sjećanja, u evropskom kontekstu, razmatra u međuprostoru između političkog i psihološkog i predlaže neka načela koja bi pri tome trebalo uvažavati :

Razlikovanje sjećanja i argumenata:

Da se ne bi aktivirao začudni potencijal sjećanja u obliku osvete, mržnje, resentimana, mora se napraviti jasna razlika između doživljenog i onog što slijedi iz doživljenog kao tumačenje, vrednovanje, zahtjev ili konsekvencija.

---

⁷⁷Alaída Asman, cit.djelo, str. 347-353.

Zabrana izjednačavanja krivice, odnosno preobražavanja jedne povijesne situacije u drugu, pri čemu se dokazivanjem krivice drugoga pokušava umanjiti ili izbrisati vlastitu krivicu (ili odgovornost).

Zabrana konkurencije i hijerarhizacije među žrtvama. Prema temeljnom načelu da su ljudska prava univerzalna, neotuđiva i nedjeljiva. Pripadaju svakom pojedincu/pojedinki, kao i pravo na sjećanje i priznanje pretrpljenih patnji.

Od ekskluzivnosti ka inkluzivnosti sjećanja. Tu je podjednako riječ o tome da su u zajednici sjećanja, kako smo je koncipirali, uključena sva sjećanja, ali i pristup da fiksacijom na jedno sjećanje (veće zločine) ne smijemo zatvoriti prostor i za one druge traume.

Od sjećanja koja razdvajaju do zajedničkih sjećanja: Tek u suosjećajnom preuzimanju tuđeg iskustva žrtve može se (...) fatalna granica (između ekskluzivne žrtve i ekskluzivnog počinitelja) prekoračiti i prevesti u zajedničko i povezujuće iskustvo.

Kontekstualizacija, koja je kao naknadni, kognitivni proces poželjno postignuće, ne smije osporavati i ne smije dovesti u pitanje traumatski doživljaj osobnog iskustva.

Uokvirivanje. Stvaranje političkog okvira (za Assmann, memoriju Holokausta koju je proučavala, to je projekt evropskog ujedinjenja) koji istovremeno omogućuje priznavanje i očuvanje sjećanja, ali i prevladavanje onoga što je u tim sjećanjima štetno i razdvajajuće, tako da sjećanja mogu postojati paralelno, u svojoj mnogostrukosti, a da ne oživljavaju stare sukobe uvijek novim zapaljivim materijalima. Riječ je još jednom o dijalektici očuvanja i prevladavanja prošlosti.

I zaključno: Pakrac i Španovica/Novo Selo zacijelo nisu najgora mjesta na svijetu kad je riječ o razrješavanju i prevladavanju traumatične prošlosti i sukobljenih ili paralelnih memorija. Možda nisu niti najgora mjesta u Hrvatskoj

ili u regiji. Stanoviti proces suočavanja s prošlošću je započeo. Nažalost spontano, jer se institucionalne inicijative, za sada, ograničavaju na postupcima kaznene pravde i „utvrđivanja činjenica“. Moguće je govoriti i o postojanju tolerantnog suživota u kojem se o nekim stvarima ne govori. Put do stvaranja demokratske i otvorene zajednice sjećanja i suosjećanja je tek na početku. Uloga građanskih inicijativa za izgradnju mira, suočavanja s prošlošću i pomirenje, u tom je procesu nezaobilazna i nezamjenjiva.

Literatura

Asman, Alaida. Duga senka prošlosti. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Bollens, Scott A. City and soul in Divided Societies. London, New York: Routledge, 2012.

Cipek, Tihomir. "Nacija i demokratska legitimacija." U *Kultura sjećanja: 1991.*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2011.

Erjavec, Tonči. Španovica: Kronika nastajanja i nestanka. Zagreb: Novi Liber, 1992.

Gunjević, Đorđe. Evakuiran u Pakračku Poljanu: dnevničko-memoarski zapisi. Zagreb: Documenta, 2010.

Halbwachs, Maurice. On Collective Memory, Chicago, London : The University of Chicago Press ,1992. Kliček, Duško. Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika. Pakrac, 1997.

Pavelić, Goran., „Politike Sjećanja“, Diskrepancija, siječanj 2007. svezak 8. | 12. broj.

Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini (RNOPP). Sl. Brod: Historijski institut Slavonije, 1970.

Romanić, Lazo Lazar, Miletić Petar Pero. Monografija sela Branežaca. Beograd: Zavičajno udruženje Slavonaca, potomaka i prijatelja Slavonaca, 2005.

Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim naseljima. Zagreb: Documenta, 2010.

Woodward, Susan L. Balkan Tragedy: Chaos & Dissolution after the Cold War. Brooking Institution Press, 1995.